Što su, kako i zašto gradili drevni Krećani

Stuburić, Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:053782

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Diplomski studij Povijesti i Hrvatskoga jezika i književnosti

Marija Stuburić

ŠTO SU, KAKO I ZAŠTO GRADILI DREVNI KREĆANI

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, 2012.

SAŽETAK

Kreta je grčki otok smješten u Sredozemnom moru koji se po svojim prirodnim i geografskim obilježjima istaknuo kao dostojno središte minojske civilizacije koja je trajala od 3000. do 1400. godine prije Krista. Minojsko je razdoblje vrijeme nastanka prvotnih gradskih naseobina koje predstavljaju svojevrsni praoblik uređenja gradova – *polisa*, ali i oblika političke moći temeljene na vlasti pojedinca, despota Minosa, povijesnoga i mitskoga lika. Kada se ta dva fenomena spoje, minojska civilizacija prerasta u civilizaciju palača, simbola gospodarske, političke i vjerske moći.

Stanovništvo je otoka iskorištavalo njegova prirodna bogatstva razvijajući poljoprivredu, stočarstvo, a napose pomorstvo. Uz pomoć jake flote drevni su Krećani prvi ostvarili dominaciju na moru (talasokratiju). Dobrosusjedski odnosi i pogodan smještaj samog otoka Krećanima su omogućili razvoj trgovačke plovidbe. Krećani su se istaknuli kao vrsni graditelji. Njihova materijalna kultura obiluje raznim predmetima za svakodnevnu upotrebu, ukrasima, oruđem i oružjem kojim su snabdijevali pješaštvo. Na svakom građevnom materijalu iskazali su visok stupanj znanja i vještina kojim su ovladali tijekom ranominojskog, srednjominojskog i kasnominojskog razdoblja.

Pravi uvid u kretsku kulturu i civilizaciju dobiva se na temelju iskopavanja starih kretskih gradova, posebice grada Knososa, koje je započeo poznati engleski arheolog Arthur Evans 1900. godine. Knosos je postao poznat kao grad – palača, prijestolnica vladara minojske dinastije. Sjedište vladara, simbol sjaja kretske arhitekture, zadivljuje svojom veličinom, osebujnošću, prostranošću i slikarijama na zidovima, iako je dvaput potresena katastrofalnim neredima (erupcijom vulkana i ahejskim prodorima). Na površini od 16.000 m² s ukupno 1300 prostorija, palača u Knososu ostavljala je dojam zamršenog labirinta, čiji je glavni misterij bio mitsko čudovište Minotaur.

Osim palače u Knososu, iskopani su ostaci i drugih znamenitih građevina u ostalim kretskim gradovima koji se ističu svojim velebnim zdanjem, a koji su bili ponos grada i pravo bogatstvo kretske civilizacije.

Ključne riječi: *minojska* kultura, Knosos, materijalna kultura, mit

SADRŽAJ

Sažetak
1. Uvod 3
2. Prije gradova i palača – Kreta 4
   2.1. Nastanak države na Kreti 6
      2.1.1. Unutrašnja organizacija kretske države 8
      2.1.2. Vanjskopolitička organizacija kretske države 8
3. Kretska ili *minojska* kultura 9
   3.1. Nositelji kretske kulture 11
   3.2. Kult i religija 12
      3.2.1. Načini pokapanja 15
   3.3. Društvene promjene 16
      3.3.1. Ropstvo 17
      3.3.2. Razmještaj gradova i gradnja kuća 17
   3.4. Materijalna kultura 18
4. Iskopine na Kreti 21
   4.1. Evansova periodizacija 22
      4.1.1. Ranominojsko razdoblje (I, II, III) 23
      4.1.2. Srednjominojsko razdoblje (I, II, III) 23
      4.1.3. Kasnominojsko razdoblje (I, II, III) 24
5. Palača – grad Knosos 25
   5.1. Palača u Knososu 27
      5.1.1. Putovanje kroz palaču 30
      5.1.2. Mitska slika povijesti Krete 33
   5.2. Ostali spomenici u Knososu i njegovoj okolici 35
6. Ostala graditeljska djelatnost na otoku 36
   6.1. Tilisos 37
   6.2. Gortina 37
      6.2.1.Spomenici Gortine 38
   6.3. Festos 39
      6.3.1.Opis palače u Festosu 40
   6.4. Hagia Trijada 41
      6.4.1.Mala palača 41
   6.5. Malia 42
   6.6. Gurnia 44
   6.7. Palaikastro 44
   6.8. Kato Zakros 45
   6.9. Praisos 45
7. Zaključak 46
8. Popis priloga 47
9. Literatura 49

1. UVOD

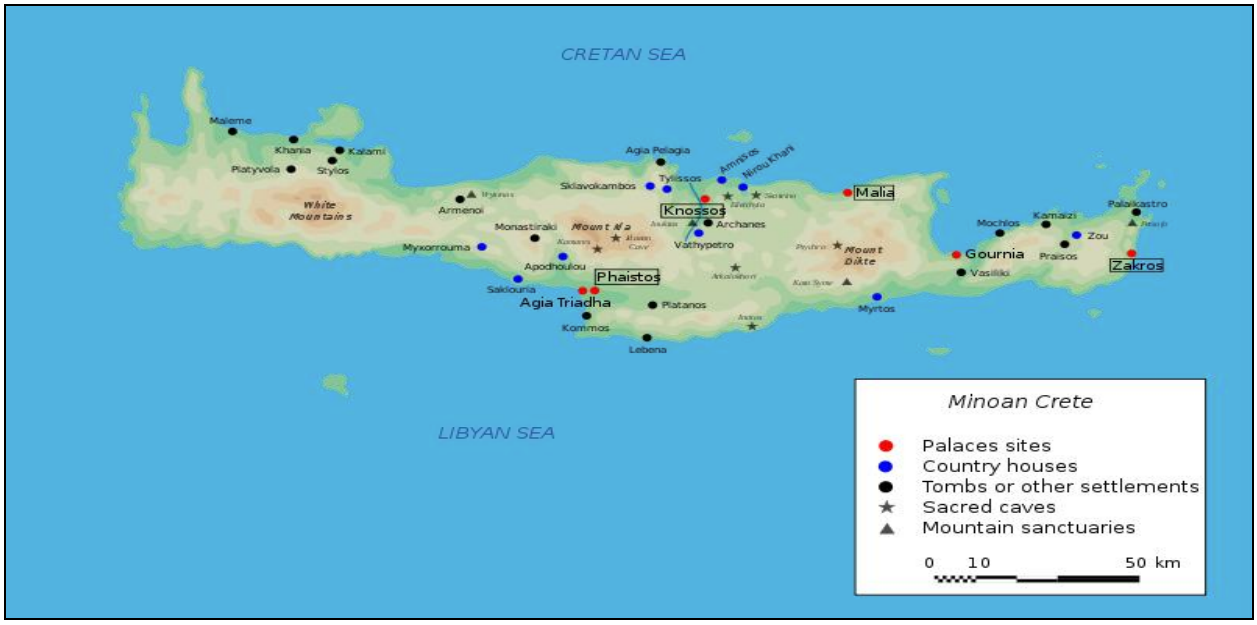
Cilj je ovoga diplomskog rada upoznati glavne značajke kretske civilizacije, osvrnuvši se posebno na cvjetanje graditeljske djelatnosti. Pri tome je potrebno uvažiti i druge aspekte kretske civilizacije kao što su društvo, vjerovanja, materijalna kultura i to sve upotpuniti mitskom pričom kako bi se dobio uvid u to što su, kako i zašto gradili drevni Krećani.

Poglavlje *Prije gradova i palača - Kreta* donosi glavne značajke samog otoka, prvenstveno njegovo geografsko značenje, prirodna obilježja i neke osobitosti kao što su cvjetanje trgovine i pomorstva. U sklopu tog poglavlja nalazi se potpoglavlje *Nastanak države na Kreti* u kojem se opisuje postanak kretske države te njezina organizacija. U sljedećem se opširnom poglavlju, *Kretska ili minojska kultura,* donosi pregled kretske kulture: tko su bili njezini nositelji, koji su kult razvijali, koja su božanstva štovali te kako su pokapali pokojnike. Društvene promjene, među kojima se posebno ističe oblik ropstva, gradnja kuća i ostalih stambenih objekata te razmještaj gradova također su dio kretske kulture. Kakvog su graditeljskog duha i ideja bili drevni Krećani, najbolje pokazuje potpoglavlje *Materijalna kultura***,** u kojemu su opisani neki predmeti koji su izrađivani od različitih materijala. Iskopine kretskih gradova, ruševine i ostaci privukli su mnoge istraživače među kojima treba izdvojiti Engleza Arthura Evansa**,** koji je na osnovi pronađenog epigrafičkog materijala izradio periodizaciju. Kako izgleda njegova periodizacija i kakva su iskopavanja izvođena na području kretskih gradova donosi poglavlje *Iskopine na Kreti*. Peto poglavlje, *Palača - grad Knosos,* opisuje osobitosti starog kretskog grada i najznamenitiju građevinu kretske arhitekture u potpoglavlju *Palača u Knososu*. Nadalje, niže se jedno putovanje kroz palaču**,** s bogatim opisom prostorija i mitskom slikom utkanom u zidine poznatog labirinta. Osim toga, spominju se i ostali spomenici kretske arhitekture iskopani u blizini grada Knososa. U posljednjem poglavlju, *Ostala graditeljska djelatnost na otoku***,** opisuje se širina i značaj kretske arhitekture u poznatim kretskim gradovima koji su redom nabrojani u potpoglavljima.

Literatura korištena za izradu ovoga diplomskoga rada opsežna je u svakom pogledu. Među važniju literaturu ubrojila bih svakako Jurica, Lisičara i autore Struve, Kalistov. Pojedini se autori razlikuju s obzirom na podatke koje donose, posebice vezane za imena kretskih gradova i načina datacije. No te su razlike gotovo zanemarive. One važnije u radu su napomene pod fusnotama.

2. PRIJE GRADOVA I PALAČA – KRETA

Između triju kontinenata smjestio se peti po veličini otok Sredozemnog mora, Kreta (Slika 1). Po svojim prirodnim obilježjima dan je na uživanje ratarima, stočarima i mornarima. Otvorenost prema anatolskoj, sirijsko-palestinskoj i egipatsko-libijskoj obali istočnim dijelom otoka te egejskom području zapadnom i sjevernom stranom**,** omogućila je cvjetanje privrednog i kulturnog života, ali i posredovanje u trgovačkom smislu, samostalno stvaranje predmeta i primanje od drugih.



Slika 1. *Otok Kreta*

Antička djela nastala iz ruku poznatih grčkih pisaca i filozofa potaknula su arheologe diljem svijeta da se upuste u avanture istražujući područje otoka. Nakon što je Grk Minos Kolokairinos ustanovio položaj kretskog grada Knososa davne 1878. godine, engleski je arheolog Arthur Evans započeo otkopavanje spomenika toga grada.[1]

Najraniji grčki podaci o Kreti opjevani su u slavnim Homerovim epovima, budući da su Grci posve ovladali otokom potkraj 1. tisućljeća prije Krista postupnim doseljavanjem. Legendarni grčki pjesnik Homer u *Ilijadi* navodi stotinu gradova Krete, a u *Odiseji* pjeva o njezinih 90 gradova. Deset ih je uništeno u Trojanskom ratu u kojem se borio kretski kralj Idomenej. I drugi grčki pisci, posebice povjesničari Herodot i Tukidid, pisali su o kretskoj tradiciji, njezinim mitovima i legendama. Najstariji grčki mitovi proizišli su upravo s Krete.

[1] Lisičar, P., Grci i Rimljani, 1971., str. 34.

Vrhovni bog Zeus rođen je i odrastao na otoku. Mitovi o Minosu i njegovoj ženi Pasifaji, Dedalu i knososkom labirintu, Minotauru, Tezeju i Arijadni svakako su važni i zanimljivi za bolje razumijevanje prošlosti Krete.[2]

Kreta je, dakle, veliki sredozemni otok koji se nalazi jugoistočno od Peloponeza, a kojim „dominiraju tri planinska masiva: gora Dikhti na istoku, koja nije prikladna za poljodjelstvo pa njezini stanovnici žive pretežno od ribolova, masiv Idhi u središtu te Levka na zapadu otoka".[3]

Od najstarijih vremena otok je bio poznat po plodnosti svoje zemlje i bogatstvu. „Zahvaljujući bogatim šumama, njegovo je zemljište zadržavalo vlažnost što je povećavalo plodnost tla."[4] Tlo na Kreti kvalitetom bilo je jednako onomu na ostalim egejskim otocima, no geografski je smještaj presudio u kretskom usponu i procvatu.[5]

Stanovništvo[6] otoka iskorištavalo je prirodna bogatstva te poticalo razvoj poljoprivrede, stočarstva i ribolova. Umjerena plodna tla spomenutih ravnica pogodovala su uzgoju žita, vinove loze i maslina, „dok je planinsko tlo, djelomično prekriveno šumom pinija i čempresa, bilo pogodno više kao ispaša za uzgoj stoke ili dobivanje drva".[7]

Smješten na pola puta između Grčke i Afrike, jednako otvoren prema Aziji kao i prema Zapadu, otok je pružao blagodati i pomorcima koji su lako stizali iz svojih luka do nilske delte te je tako uskoro zaživjela trgovačka plovidba. Kako je otok obilovao šumama, drevni su ih Krećani prvenstveno iskorištavali u izgradnji flote te su ubrzo postali poznati u cijelom Egejskom moru. Sve je to utjecalo na to da se otok, u razdoblju od 1600. do 1400. godine prije Krista, istakne kao važna sila na istoku i idealno središte za tehničke i gospodarske veze koje su proizišle iz pronalaska obrade metala.[8]

Prvi su se ljudi pojavili na otoku na prijelazu iz 6. u 5. tisućljeće prije Krista. Oko 2800. godine iznenada su ih preplavili doseljenici. Pretpostavlja se da su to bili preci današnjih Indoeuropljana i da su doplovili iz Male Azije. „Starosjedioci su se održali i nakon dolaska novih valova doseljenika, i čini se da su to plemena identična Homerovim Eteokrećanima, *prvotnim Krećanima*, koji su svoju samobitnost zadržali s neuobičajenom tvrdokornošću sve do helenističkih vremena."[9] Njihov je dolazak značio završetak kamenog doba. Koristili su

[2] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 139.
[3] Regulier, C., Grčka, 2005., str. 9.
[4] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 20.
[5] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 139.
[6] Smatra se da su stanovnici Krete stigli na otok s istoka. Možda su unutarnji neredi Egipta utjecali na takvo naseljavanje. (Skupina autora, Povijest 2: Egipat i antička Grčka, 2007., str. 229.)
[7] Regulier, C., Grčka, 2005., str. 9.
[8] Isto, str. 9.
[9] Zamarovský, V., Grčko čudo, 1974., str. 28.

brončane bodeže i koplja. Na scenu pretpovijesti Kreta je stupila kasnije nego ostali egejski svijet, ali je u brončanu epohu ušla nešto ranije, pokazavši daljnji razvitak.[10]

„Osobitost Krete sastoji se svakako u tome što je taj otok kao prvi u egejskom svijetu iznjedrio civilizaciju i poslije procvat umjetnosti još nezabilježen ni na materijalno-tehničkom ni na duhovno-estetskom području. Ondje će se predhelenska umjetnost i civilizacija uskoro bolje razviti nego igdje drugdje.“[11]

2. 1. NASTANAK DRŽAVE NA KRETI

„Kreta i takozvano *minojsko razdoblje* polazište su za praoblik uređenja područja iz kojega je proistekao (iako sadržajno posve različit) *polis* ili grad građana. Taj oblik, koji je prvi put stvarao gradske naseobine velikoga formata, valja staviti u vezu s drugim isto tako novim fenomenom, naime s oblikom političke moći koja se nalazila u rukama samo jednog čovjeka, despota Minosa, u isti mah i povijesnog i mitskog lika koji je vladao Kretom.“[12] Oba ta fenomena odvela su otok iz civilizacije trgovišta i sela u civilizaciju palače, simbola političke, vjerske i gospodarske moći.[13]

„Ovo se razdoblje, čije razvojne faze teku gotovo bez prijelaza, može protumačiti samo utjecajem Egipta i prve babilonske dinastije. Ne može se zacijelo bez rezerve govoriti o izravnoj vezi između Egipta i Krete, no Feničani koji su tuda prolazili pružili su dovoljno prilika za kontakte koji su kretskoj civilizaciji približili potreban napredak. Najvjerojatnije je tako na istoku Krete rođena civilizacija srednjominojskoga razdoblja.“[14]

U razdoblju od 2000. do 1800. godine prije Krista na Kreti se nalazilo nekoliko samostalnih oblasti pod upravom pojedinih vladara. Pronađeno raskošno oružje iz Malije, mač i nož od bronce ukrašeni zlatom, slonovačom i kristalom koji su vjerojatno pripadali *basileusu* – kralju – vojskovođi, svjedoče o bogatstvu kretskih vladara.[15] Mnoga su kretska naselja u to doba bila okružena masivnim zidovima, zbog ratova koji su vladari pojedinih oblasti vodili međusobno.[16]

[10] Zamarovský, V., Grčko čudo, 1974., str. 29.
[11] Regulier, C., Grčka, 2005., str. 9.
[12] Isto, str. 10.
[13] Isto, str. 10.
[14] Isto, str. 11.
[15] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 21.
[16] Prema Herodotu, na Kreti se vodila borba za kraljevsku vlast između Minosa i Sarpedona, dvojice sinova Zeusa i Europe. Dakle, spor između vladara Knososa i Festosa ima dugu tradiciju. (Struve, V. V., Kalistov, D. P., 1969., str. 21-23.)

Tijekom 1800. godine došlo je do razaranja kraljevskih palača. Tu se istraživači međusobno razilaze u tumačenju što je moglo prouzročiti takav koban događaj. Majer tako smatra da su politički razlozi uzrokovali rušenje palače, točnije najezda Hiksa.[17] Međutim, činjenica da je palača u Festosu bila znatno manje razorena od one u Knososu, a najezdom Hiksa iz Egipta upravo bi najviše stradala ona koja im je bliža, na južnoj obali, ukazuje na neodrživost tvrdnje. Može se primijetiti da je, nakon uništavanja palača, knososka dinastija ojačala preuzevši vlast nad čitavim otokom te tako sačuvala kulturne i socijalne forme. Potpuna obnova svih mjesta na Kreti događa se 1600. godine kada započinje period drugog procvata Krete koji je trajao dva stoljeća. To je bilo doba najveće moći Krete ne samo u unutrašnjem nego i u vanjskopolitičkom pogledu.[18]

Promjene u socijalnoj strukturi dovele su do učvršćenja centralne vlasti. Tijekom 1600. i 1500. godine cijeli je otok pretvoren u jedinstvenu monarhiju, zahvaljujući vladarima Knososa koji su, uspostavivši nasljednu kraljevsku vlast, izjednačili Kretu s drugim ranoklasnim državama: egipatskom, hetitskom i babilonskom.[19]

Razvitak kretske države pod vlašću mitološke dinastije Minosa bio je iznenada prekinut oko 1400. godine. Uzrok tome ranije je pripisivan katastrofalnom zemljotresu. Međutim, otkopavanjima kretskih gradova (Knosos, Festos, Hagia Trijada, Gurnija, Malija, Zakros, Mohlos) pokazalo se da su naselja bila porušena i spaljena, što znači da ih je srušila neprijateljska ruka. Prema tome, vjerojatnija je teorija da je kretska država srušena od strane Mikene. Cilj akcije Ahejaca s Peloponeza nije bio samo pljačka materijalnih dobara, nego i odvođenja stanovništva u roblje.[20]

Od sredine 12. stoljeća kretska država gubi svoju samostalnost i dolazi pod utjecaj kontinentalne Grčke da bi naposljetku ahejsku vlast na Kreti srušili Dorani (9. i 8. stoljeće).[21]

Od 5. stoljeća do rimskoga osvajanja otoka 67. godine prije Krista, Kreta je podijeljena na veći broj malih gradova koji međusobno ratuju, a mnogi od njih kuju svoj novac.[22] „Nakon rimskog osvajanja 67. godine prije Krista, Gortina postaje glavni grad nove provincije Krete i u njoj je mjesto boravka guvernera.“[23]

[17] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 22.
[18] Isto, str. 22.
[19] Isto, str. 23.
[20] Isto, str. 34.
[21] Isto, str. 35.
[22] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 143.
[23] Isto, str. 144.

2. 1. 1. UNUTRAŠNJA ORGANIZACIJA KRETSKE DRŽAVE

Od otprilike 2000. godine prije Krista na Kreti je razvijen sustav političke, ekonomske i društvene organizacije u čijem su središtu bile brojne palače, kao što su Knosos, Festos, Malija i Zakros, a iz svake od njih nadziralo se okolno područje. Međutim, palače nisu dugo uživale u svom sjaju te su uništene 1450. godine unutarnjim političkim previranjima, ili prirodnim katastrofama, ili naletima mikenskih osvajača s grčkog kopna. Jedino je ona u Knososu preživjela idućih otprilike 75 godina pod mikenskom okupacijom, dok na kraju nije i njezina moć slomljena.[24]

Pretpostavlja se da je unutrašnja organizacija kretske države sredinom 2. tisućljeća bila u rukama članova kraljevske porodice koji su upravljali osvojenim oblastima.[25]

Vrhovnu vlast obnašao je sam kralj, vladar Minos, kojemu su svi ostali bili podčinjeni. Oslanjajući se na jak činovnički aparat, obnašao je najvažnije upravne funkcije i imao nadzor nad obradom metala i prijevozom. „Izraz njegove moći bila je gradnja velikih palača oko kojih su se formirale gradske naseobine.“ [26]

Kraljevska dvorska svita bila je mnogobrojna, a sastojala se od kraljevih osobnih slugu i državnih činovnika, pisara koji su vodili detaljno zapise o inventaru i ljudstvu, zapisujući takve podatke na glinenim pločicama. Moguće da je upravo radi potreba državne uprave došlo do zapisivanja nepisanih običaja i zakona koje su poštivali stari Krećani.[27]

2. 1. 2. VANJSKOPOLITIČKA ORGANIZACIJA KRETSKE DRŽAVE

Vanjska je politika kretske države bila usmjerena na osvajanje prekomorskih teritorija, prvenstveno Cikladskih otoka. Također je zabilježen pokušaj i za osvajanjem Atike. Međutim, antička je tradicija zabilježila vijest o bezuspješnim ratovima na Siciliji. Da su njihova prekomorska osvajanja doista bila uspješna, najbolje govore Herodot i Tukidid**,** prikazujući kralja Minosa kao gospodara mora kojemu se pokoravaju egejski otoci, nazivajući takav način vladanja talasokratijom. Potrebno je naglasiti da su Krećani bili prvi narod na Sredozemlju koji

[24] Stafford, E., Stara Grčka, 2008., str. 11.
[25] Moguće je da je legendarni Minosov sin Androgej vladao u to doba Atikom. (Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 24.)
[26] Regulier, C., Grčka, 2005., str. 11.
[27] Legendarni kretski kralj Minos u grčkim se predajama javlja kao mudri zakonodavac, a u starim grčkim mitovima u podzemnom carstvu Minos sudi umrlima, držeći zlatni skiptar u ruci. (Struve, V. V., Kalistov, D. P., 1969., str. 23.- 24.)

je sa svojom jakom flotom ostvario dominaciju na moru. Moćnu flotu sačinjavali su jedrenjaci i brodovi na vesla.[28]

Grčka predaja govori i o borbama kralja Minosa s gusarima, čime je trebao osigurati mirnu i slobodnu plovidbu trgovačkih brodova, nesmetane veze s podređenim oblastima te sigurno stjecanje prihoda. Vjerojatno se radilo o dadžbinama koje su podanici plaćali u naturi, što se čuvalo u ogromnim kraljevskim riznicama. Dadžbine su se mogle plaćati i u ljudstvu, kao što su to činila neka plemena (Karijci ili Lelegi). Time su snabdijevali kralja kraljevskom posadom, a siromašna je Atika plaćala danak u ljudima (legendarni mladići i djevojke) radi davanja roblja kralju.[29] Stoga ne čudi apsolutna moć vladara minojske dinastije.

3. KRETSKA ILI *MINOJSKA* KULTURA

Najstariji literarni izvori pisani hijeroglifskim i kretskim pismom, linear A, svjedoče o razvitku posebne kulture na grčkom otoku (potkraj 3. i tijekom 2. tisućljeća), koja je svojim obilježjima iznimno obogatila povijest europske kulture i civilizacije.[30]

Kao što je već spomenuto, u djelima Herodota i Tukidida zabilježene su stare predaje o kralju Minosu, koji je od Krete napravio moćnu pomorsku državu. Također se i u mitovima otok prikazuje „kao kulturni centar odakle su u Grčku preneseni mnogi tehnički pronalasci i izvjesni kultovi“.[31]

„Pravi uvid u kretsku kulturu i civilizaciju započinje iskopavanjima starih kretskih gradova. Godine 1899. engleski arheolog Arthur Evans počeo je iskopavati stari grad Knosos, u kojem je tijekom nekoliko godina rada otkrio Veliku kraljevsku palaču, Malu palaču, jednu kraljevsku vilu i pojedine dijelove grada. Ubrzo nakon toga talijanski i njemački arheolozi počinju iskopavati u Festosu i Hagia Trijadi, američki u Gurniji, francuski u Maliji.“[32] Istraživano je i u ostalim gradovima: Tilisosu, Gortini, Kato Zakrosu, Palaikastru, Mesari itd. Otkriveno je mnoštvo različitih arheoloških spomenika, a najstariji potječu iz kasnog neolitika (početak 6. tisućljeća). Neolitik je na Kreti trajao do sredine 3. tisućljeća kada nastupa bakreno i brončano razdoblje. Spomenici iz tih kasnijih razdoblja, prvenstveno se to odnosi na epigrafički

[28] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 24.
[29] Isto, str. 24.
[30] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 139.
[31] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 19.
[32] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 139.

materijal, postali su poznati pod nazivom minojska kultura[33], kako ih je Evans nazvao po mitskom kralju Minosu i podijelio na ranominojsku, srednjominojsku i kasnominojsku kulturu. Svako od tih razdoblja podijelio je na podrazdoblja označivši ih rimskim brojevima (I, II, III).[34]

„Na Kreti je otkriveno nekoliko tisuća natpisa ispisanih različitim pismima, među kojima su poznata tri domaća pisma. U najstarije se ubraja hijeroglifsko pismo, potom linearno pismo A i linearno pismo B.“[35] Pojava pisanih dokumenata na otoku smatra se formalnim prijelazom iz pretpovijesno u povijesno razdoblje ne samo Krete nego čitave Europe.[36]

Veći dio ranog minojskog razdoblja obilježila je jednostavna poljoprivredna proizvodnja koncentrirana u malim selima kao što su Vasiliki i Mirtos-Fournou Korifi. Društvo je bilo organizirano po srodstvu ili plemenima, o čemu svjedoče pogrebni običaji, posebice veliki kružni zajednički grobovi (*tolosi*) na poljani Mesara. „Rastuće blagostanje iskazano u manjim proporcijama samostalnih pogrebnih spomenika ukazuje na pojavljivanje elitnih skupina pred kraj ovog razdoblja.“[37]

Kultura je Krećana već u prvoj četvrtini 2. tisućljeća ostavila trag na kulturu Helade. Njezin utjecaj prije svega vidi se u domaćem životu aristokracije, ali i u životu stanovništva manjih zemljoradničkih centara. Prema mišljenjima Evansa i Pendlberija, jak utjecaj kretske kulture na ahejsku posljedica je njihove političke dominacije od 17. do 15. stoljeća. Krećani su ahejske vladare držali kao vazale kretskoga kralja ili su ih smatrali kretskim upraviteljima na osvojenim teritorijima. Međutim, kasnija istraživanja otkrila su sve veće i veće razlike između heladske i kretske kulture te opovrgnula ove teorije. S druge strane, Herodot i Tukidid ističu prevlast Krete nad Atikom i Cikladima.[38]

Najznačajniji spomenik kretske kulture predstavlja palača u Knososu, koju su Grci popularno nazvali *Labirint*. Plan kretskih palača podsjeća na hetske dvorce Bogazkeje iz prve polovine 2. tisućljeća. Kretski su dvorci, kao i hetski, zauzimali veliku površinu i u njima su se nalazila skladišta hrane i zanatskih proizvoda, carska riznica i arhivi u kojima su čuvane glinene pločice.[39]

Kretska kultura i religiozne predstave našle su svoj odraz u mnogim grčkim mitovima, Homerovim epovima i u grčkoj povijesnoj tradiciji. U religiji Helena upotrebljavali su

[33] Potrebno je spomenuti da su tijekom brončanog doba dvije civilizacije procvale u Grčkoj – minojska na otoku Kreti i mikenska na kopnu, koje su za sobom ostavile raskošne palače, brojne grobove i poseban način pisanja. (Bahn, P. G., Tragovima velikih civilizacija: Arheologija, 2006., str. 168.)
[34] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 139.
[35] Isto, str. 140.
[36] Zamarovský, V., Grčko čudo, 1974., str. 33.
[37] Bahn, P. G., Tragovima velikih civilizacija: Arheologija, 2006., str. 168.
[38] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 27.
[39] Isto, str. 31.

se sakralni predmeti iz prethodne minojske religije, kao što su sakralni rogovi i sjekire. Također se zapaža i sličnost između minojskih zemljoradničkih obreda i eleusinskih misterija u Atici. Nadalje, veza između helenskih i minojskih kultova ogleda se u brojnim mitovima i legendama u kojima se pripovijeda da se na Kreti u Diktejskoj špilji rodio Zeus, a umro u špilji Jukta. Na otoku su svoje djetinjstvo proveli Apolon, Dioniz i Heraklo. Unatoč mnogim sličnostima, ne smijemo grčku mitologiju izvoditi isključivo iz kretskih izvora niti preuveličavati rasprostranjenost kretskih religijskih shvaćanja.[40] „Mnogi elementi sličnosti mogu se objasniti ne samo čuvanjem minojskih tradicija nego i sličnošću predstava o prirodnim silama i njihovom djelovanju na život čovjeka u kretskom i ranogrčkom društvu.“[41]

3. 1. NOSITELJI KRETSKE KULTURE

Na osnovi analize spomenika pretpostavlja se kakvi su mogli biti stvaratelji minojske kulture i u kakvim su prilikama živjeli. Na temelju proučavanja osteološkog, posebno kraniološkog materijala, antropološki je utvrđeno da su stanovnici Krete u staro minojsko i srednjominojsko doba bili većinom dolihokefali (*dolichocephaloi* - duguljaste lubanje). Pored dolihokefala u malom postotku bili su zastupljeni i brahikefali (*brachycephaloi* - kratke lubanje), a u kasnominojskom dobu broj brahikefala se konstantno povećavao da bi na kraju prevladao. U grobovima svih minojskih epoha zastupljeni su mesokefali (*mesos* - srednji).[42]

Dolihokefali pripadaju velikoj etničkoj skupini koja je pred dolazak Indoeuropljana (prije 3. tisućljeća) bila raširena u zemljama oko Mediterana pa je i poznata pod nazivom mediteranska. O izgledu predindoeuropskih Krećana govore freske s minojskih palača. Po tim freskama, ali i po kosturima nađenima u grobovima, zaključuje se da su stari Krećani bili niskoga rasta, tamne puti, kratke crne kovrčaste kose i obrijanog lica. Slični njima bili su Kafti poznati s egipatskih spomenika. „Reljef na zidu grobnice velikaša Rechmere iz doba faraona Thutmosisa (1502. – 1448.) prikazuje Kafte ili Kefte koji u poklonstvenom poslanstvu nose darove.“[43] Na reljefu je hijeroglifski natpis: *velikaši Kaftija i otoka velikoga mora... došli kralju Thutmosisu...* Na temelju tog zapisa Eduard Meyer zaključuje da Kafte možemo smatrati Krećanima i da se njihovo ime može dovesti u vezu s imenom Kaptor kojim se u izraelitskoj i asirskoj tradiciji naziva veliki otok zapadnoga mora. Kafti-Kaptor su, dakle, Krećani kakve ih zamišljaju Egipćani i Azijci iz sredine 2. tisućljeća.

[40] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 41.-42.
[41] Isto, str. 42.
[42] Lisičar, P., Grci i Rimljani, 1971., str. 38.
[43] Isto, str. 39.

Kreta je bila stjecište raznorodnog svijeta, etnički vrlo šarena što se najbolje vidi u religiji i folkloru. Stoga, spomenici maloazijskog, egipatskog i cikladskog tipa i drugi stranog porijekla nađeni na Kreti**,** nisu samo potvrda o uvozu, odnosno izvozu i utjecajima, već i etničkoj šarolikosti.[44]

3. 2. KULT I RELIGIJA

O kultu[45] i religiji drevnih Krećana najbolje govore sačuvane kolektivne grobnice, različiti načini pokapanja mrtvaca, fetišizam te štovanje antropomorfnih i teriomorfnih božanstava. Na temelju toga dolazi se do zaključka da su se religijska shvaćanja Krećana mijenjala tijekom razdoblja.

Tijekom 3. tisućljeća religija Krećana svodila se na totemizam (štovanje bilja i životinja). Osim oružja, stabala i kamenja, odnosno stupova, među fetišima posebno je mjesto zauzimala dvosjekla sjekira *labrys*[46] (Slika 2) koja će steći status kultnog simbola minojske religije za sva vremena. Starominojski fetišizam s vremenom je u srednjominojskoj epohi zamijenjen kultom antropomorfnih božanstava.[47]

Pored totemizma, osnovna se religija očitovala u štovanju ženskog božanstva koji je poticao od rodovskih starješina ženskog spola iz prethodne epohe matrijarhata.[48]

Velika božica, čije ime još nije odgonetnuto, javljala se u raznim oblicima. Tako su sveta stabla ili pojedine grane predstavljale njezine atribute. „Najčešće je to bila boginja prirode kojoj su bila posvećena mnogobrojna svetilišta u gorskim pećinama (u gorama Juktas, Ida i drugim).“[49] Za kult božice prirode vezane su neke ptice (golubovi). Obožavanje te božice iskazivalo se ritualnim plesovima i pjevanjem sa plesom, što je sve imalo orgijastički karakter. Neke su pećine služile i kao mjesta vjerskih obreda. Uglavnom se na tom prostoru nalazio žrtvenik i grupa svetih stabala.[50] Riječ je o dominaciji jedne božice ili nekoliko njih pa je na

[44] Lisičar, P., Grci i Rimljani, 1971., str. 39.
[45] Sam pojam kulta potječe od lat.riječi *cultus*, što znači gajenje, štovanje božanstava. To je način izražavanja vjerskog osjećaja, javno i organizirano, raznim kultnim radnjama: molitvom, igrom, plesom, zavjetnim darivanjima i prinošenjem žrtvi. Vršitelji kulta bili su svećenici, a kultne radnje izvodili su na nekom određenom mjestu kao što je svetište ili hram. (Jurić, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 100.)
[46] Prema Plutarhu dvosjekla sjekira *labrys*, kojoj je ime lidijsko, znak je Zeusa, zaštitnika grada Labrande u Kariji (Zeus Labradeus) što upućuje na prisutnost maloazijskih elemenata u minojskom kulturnom i etničkom kompleksu. (Lisičar, P., Grci i Rimljani, 1971., str. 39.)
[47] Isto, str. 39.
[48] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 40.
[49] Lisičar, P., Grci i Rimljani, 1971., str. 39.
[50] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 40.

freskama i gemama prikazana božica sa zvijerima, koja predstavlja prototip maloazijske Kibele i grčke Artemide.[51]

U posljednjem stoljeću postojanja kretske države, među plemstvom bilo je rašireno štovanje božice čiji su glavni atributi bile zmije, takozvane božice zmija (Slika 3). „Vrlo lijepe minijaturne figure boginje zmija od fajansa ili slonove kosti sa zlatnim ukrasima, koje su nađene u dvorcima, oštro se razlikuju od grubih zvonolikih figura izrađenih od gline u vidu minijatura koje se nalaze u svetilištima sirotinjskih kuća.“[52] No ne zna se je li riječ o jednoj te istoj božici prikazanoj sa zmijom ili golubicom kao akolitom, što je inače bio fetiš posebnog kulta.[53]



Slika 2. *Labrys, sjekira s dvije oštrice*



Slika 3. *Božica sa zmijama*

Velika je božica često prikazivana u obliku vitke i lijepo odjevene žene razgolićenih grudi, a pokraj nogu nalazila su se dva lava sa pogledom uperenim u svoju gospodaricu. Poštivana je kao gospodarica zvijeri, a prikazivana je i kao božica lova koja ubija vepra. Čini se da je velika božica prirode i zemlje bila poštivana i kao božica podzemnog svijeta.

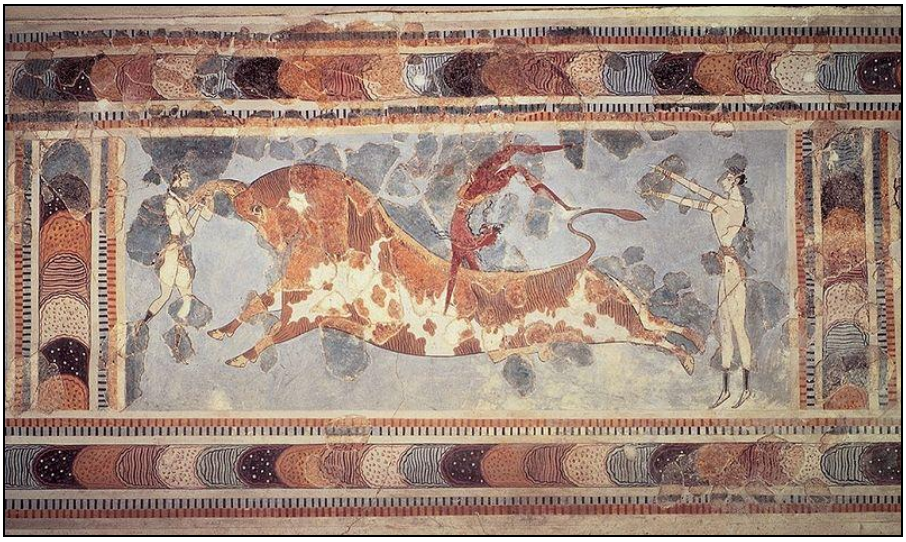
U kretskom panteonu postojalo je i muško božanstvo koje se poštovalo također kao oličenje prirodnih sila. Simbol toga boga gromovnika, boga nebesa, često se nalazi na otoku u obliku *labrysa* (sjekire sa dvije oštrice) i to kao dekoracija na posuđu ili urezan na stube palača. U kućama i palačama nađeni su mnogobrojni *labrysi* od metala i kamena, a neki su stavljani čak i uz grob pokojnika.[54]

Među teriomorfnim božanstvima ističe se kult bika za koji se veže grčka legenda o Minosu i Minotauru. Kult bika osobito se štovao u Egiptu te se s tog područja proširio na

[51] Lisičar, P., Grci i Rimljani, 1971., str. 39.
[52] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 40.
[53] Lisičar, P., Grci i Rimljani, 1971., str. 39.
[54] Isto, str. 40.

Kretu.[55] To božanstvo u obliku čovjeka-bika kojeg su Krećani štovali, Grci su kasnije nazvali Minotaurom. U kretskoj umjetnosti česti su i prikazi igre s bikovima, što se može povezati s kultom boga-bika. „Vjerojatno je da pojavom plužne zemljoradnje drevni totemni kult poprima nov značaj i vezuje se za muško božanstvo.“[56]

Bik je, dakle, bio omiljeni lik u kretskoj mitologiji i umjetnosti. U Minosovoj palači, u tehnici sličnoj tehnici freske i u različitim nijansama oker, plave i bijele boje, prikazana je scena *taurokathapsia* – natjecanje u hrabrosti i spretnosti koje se sastojalo u skoku preko bikovih leđa (Slika 4). „Taurokathapsia je zapravo natjecanje u snazi, iskorištavanju pravog trenutka i spretnosti, otmjena, a ne smrtonosna igra. Pokazujući hrabrost, usklađenost pokreta i gipkost koje mu omogućuju pobjedu nad životinjskom snagom i silovitošću, natjecatelj sirovoj snazi ne smije suprotstaviti oružano nasilje.“ [57]



Slika 4. *Prikaz scene – taurokathapsia*

Među manje značajna božanstva ubrajaju se božanstva pokrovitelji raznih grana obrtničke proizvodnje, na primjer lončarstva. Dakle, na temelju različitih obrtničkih profesija niču kultovi posebnih bogova. Koje god božanstvo da je u pitanju, uvijek će to biti antropomorfno biće. Zanimljivo je spomenuti kako suautori Struve i Kalistov tvrde kako se na Kreti ne pronalaze primjeri polubogova ili poluživotinja, koje se mogu zapaziti kod Egipćana ili

[55] Lisičar, P., Grci i Rimljani, 1971., str. 39.
[56] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 40.
[57] Skupina autora, Opća povijest umjetnosti, 2000., str. 45.

na području Prednje Azije. Također navode da su zoomorfni samo demoni koji su na nižoj razini u usporedbi s bogovima koje štuju Krećani.[58]

Predstave Krećana o zagrobnom životu bile su vezane za njihovu ideju o tom dijelu života. Pokojnike su snabdijevali oružjem i posuđem, a pored njih stavljali su male figure bikova. Podizali su sepulkralna zdanja, a radi stjecanja milosti bogova žrtvovali su im stoku, najčešće bika ili kozu. „Pogrebni ritual Krećana veoma iscrpno je prikazan na zemljanom sarkofagu iz Hagija-Triade koji potječe iz 14. ili 13. stoljeća prije Krista. Scene koje su na njemu prikazane predstavljaju sprovod, prinošenje žrtava i obavljanje libacije u slavu bogova, ispraćaj pokojnika u grob. Taj spomenik kao i arhitektura nekih grobnica na Kreti (grob svećenika-kralja u Kamo-u, kraljevska grobnica u Isopati) ukazuju na izvjesnu sličnost posmrtnog kulta kod Krećana i Egipćana.“[59]

Prema sačuvanim prikazima može se zaključiti da su se religiozne ceremonije Krećana sastojale od raznovrsnih radnji. Plesanje, pjevanje prigodnih pjesama, svečane povorke, slične povorci sakupljača maslina prikazane na vazi od steatita iz Hagia-Trijade te prinošenje žrtava u javnim i privatnim svetilištima**,** osnovni su dijelovi obreda. Glavni izvođači svih obreda bile su žene.

Monumentalni hramovi slabo su zastupljeni na Kreti. Poznat je tek manji hram otkopan u Gurniji. Kretska su se svetišta nalazila u malim prostorijama, a obred su obavljale tek jedna ili dvije osobe. Pored skladišta, radionica i stambenih prostorija, svaka je palača imala niz soba namijenjen ritualnim obredima. U kućama stanovništva iz srednjeg sloja bilo je i domaćih svetišta u kojima su se nalazile male figure božica, mali žrtvenici, sveto posuđe i sakralni rogovi, *labrysi*. „Minojsku religiju obilježava izvjesna sličnost s religijom Hetita, Mezopotamije i Egipta, što se tumači kako sličnošću razvoja tih naroda, tako i kulturnim vezama koje su odavno postojale među njima.“[60]

3. 2. 1. NAČINI POKAPANJA

U kolektivnim grobnicama bilo je pokopano preko stotine mrtvaca različitih generacija, što ukazuje na činjenicu da je starominojsko društvo (prije kraja 3. tisućljeća prije Krista) bilo rodovsko ili njemu slično pretklasno. Postojali su različiti načini pokapanja mrtvaca, koji govore o raznorodnim skupinama stanovništva.

[58] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 41.
[59] Isto, str. 41.
[60] Isto, str. 41.

U mnogim je grobnicama pokopana samo jedna osoba, a u zemljanima posudama (*pithosi*) nalaze se leševi u zgrčenom položaju. „Tu su i jamski grobovi, sarkofazi i drugo što govori o etničkim, vjerskim i folklornim osobitostima. S pokojnikom su pohranjeni funerarni darovi, najčešće posude s hranom, pićem i mirodijama. U grobovima bogataša nađene su dragocjenosti.“[61]

Najbolje slike koje govore o minojskoj religiji i kultu sačuvane su na kamenom sarkofagu iz Hagia Trijade koji potječe iz kasnominojskog doba.[62]

3. 3. DRUŠTVENE PROMJENE

Do kraja starominojske epohe na Kreti su se dogodile značajne društvene promjene. Razvitak poljoprivrede, obrta, pomorstva i trgovine rezultirao je prijelazom iz rodovskoga u klasno, robovlasničko društvo.[63]

Kretsko društvo 3. tisućljeća karakterizira rodovsko uređenje. Pri vladavini patrijarhalnih odnosa još uvijek postoje ostaci matrijarhata. „Izdvajanje privatne svojine pojedinaca izazvalo je socijalno-imovinsko raslojavanje.“[64] Na istočnom dijelu Krete, koji se vjerojatno brže razvijao nego zapadni, nastanile su se bogate obitelji koje nisu posjedovale samo sredstva za proizvodnju, već i izvjesne predmete koji su predstavljali luksuz, na primjer zlatne ukrase. Krajem 3. tisućljeća došlo je na neki način do seobe kretskog stanovništva. Naime, stanovništvo iz naselja koja su se nalazila na istočnom dijelu otoka (Mohlos, Psira, Palaikastros) seli u njegove središnje dijelove (Knosos, Malija, Festos, Hagia Trijada).[65]

Stanovništvo je na otoku inače bilo različito rasprostranjeno. Najgušće je bila nastanjena plodna ravnica oko današnje Mesare, na južnoj obali, gdje su postojala rodovska naselja. „Oko njih su se nalazile mnogobrojne rodovske kosturnice kružnog plana i pokrivene kupolastim krovom od drveta i slame. U pojedinim grobovima rodovskih kosturnica sahranjivano je po nekoliko stotina članova pojedinih rodova“.[66]

Glavne društvene promjene dogodile su se početkom drugog tisućljeća kada dolazi do raspadanja prvobitnih zajednica i obrazovanja klasa, odnosno stvaranja kraljevske nasljedne vlasti. O toj socijalnoj diferencijaciji jasno svjedoče ondašnje palače sagrađene u Knososu, Festosu, Maliji i drugim gradovima. Imovinska nejednakost među Krećanima ogleda se i u

[61] Lisičar, P., Grci i Rimljani, 1971., str. 39.
[62] Isto, str. 40.
[63] Isto, str. 37.
[64] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 20.
[65] Isto, str. 20.-21.
[66] Isto, str. 20.

pogrebnim obredima. Inventar koji nalazimo u grobovima upućuje na zaključak da su široke mase stanovništva živjele skromno, dok je plemstvo raspolagalo ogromnim bogatstvom.[67]

3. 3. 1. ROPSTVO

Početkom 2. tisućljeća kretsko je društvo doživjelo preobrazbu u ekonomskom i socijalnom smislu. Porast proizvodnih snaga izazvao je odvajanje obrta od poljoprivrede, doprinio unapređenju razmjene dobara i znatnom proširenju pomorske trgovine. Ekonomski razvoj ostavio je traga u društvenom razvitku. Došlo je do izdvajanja relativno malobrojne aristokracije koja je bezbrižno živjela na račun slobodnog zemljoradničkog i obrtničkog stanovništva. Došlo je do podjele društva na klase. „Produbljivanje diferencijacije među slobodnim ljudima praćeno je daljnjim razvojem ropstva.“[68]

Oskudnost izvora ne dozvoljava utvrđivanje konkretnih osobitosti robovlasničkih odnosa. Zna se jedino da su robovi Krećana bili ljudi zarobljeni u borbama ili izručeni kao oblik dadžbine u ljudstvu. Robovi su se koristili za rad na velikim kraljevskim dobrima. Radovi koji su zahtijevali stalnu primjenu velikog broja ruku, kao što su spremanje, čuvanje i briga o ogromnim količinama namirnica i obrtničkih proizvoda po dvorskim riznicama i ostavama, primjer su poslova koja su obavljali robovi. Moguće je da se rad robova koristio paralelno s radom slobodnih ljudi na velikim državnim gradnjama kao što su podizanje dvoraca i izgradnja putova. Potrebno je naglasiti kako je robovski sustav, iako razvijen, bio primjenjivan u manjoj mjeri. Prevladavao je rad kako slobodnih obrtnika tako i sitnih, slobodnih zemljoradnika.[69]

3. 3. 2. RAZMJEŠTAJ GRADOVA I GRADNJA KUĆA

Pri usporedbi stambenih zgrada raznih slojeva kretskog društva, ističu se socijalni kontrasti. Na fajansnim pločicama, koje potječu iz 18. stoljeća prije Krista**,** očuvane su slike velikih zgrada kod kojih su dva do tri kata zidani velikim kamenim blokovima. Nasred ravnih krovova dizale su se manje kule što upućuje na to da su njihovi stanovnici bili bogati. Kuće bogatih vlasnika bile su udaljene jedne od drugih. Nasuprot njihovih kuća, sirotinjske su bile manje i tijesno zbijene jedna do druge, tvoreći sirotinjske četvrti.[70]

[67] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 21.
[68] Isto, str. 22.
[69] Isto, str. 22.-23.
[70] Isto, str. 21.

Pojava gusarstva utjecala je na razmještaj gradova tako što su veći gradovi bili udaljeniji od obale. U Knososu, glavnom gradu otoka, kuće najsiromašnijeg stanovništva sagrađene su na perifernim dijelovima grada, dok su kuće plemića i dvorskih činovnika sagrađene u neposrednoj blizini palače.[71]

Knososko plemstvo gradilo je kuće od nekoliko katova, ponekad i s podrumskim prostorijama. Prozore su uglavnom imali samo gornji katovi. Kuće su bile sagrađene od krupnog ili sitnog kamena vezanoga rastvorom gline. Unutrašnji zidovi[72] obloženi su žbukom u boji, najčešće crvenoj. Kuće siromašnih ljudi bile su malene, prizemne i jednostavne.[73]

Po uzoru na Knosos, i drugi kretski gradovi (Festos, Tilis, Gurnija) gradili su visoke zgrade u centru koje su dominirale nad ostalima, vjerojatno kao rezidencije gradskih starješina. Kao i u Knososu, i kod njih se u bogataške stambene kuće ulazi kroz prolaz kojim se nazire svjetlo, u prizemljima se nalaze sobe za primanje i kućno svetište, a na gornjim katovima nalaze se stambene prostorije.[74]

3. 4. MATERIJALNA KULTURA

Materijalna kultura drevnih Krećana svodila se na proizvodnju predmeta za svakodnevnu upotrebu. Najčešće su bila izrađivana oruđa od bakra – noževi, pile te posuđe od kamena. Lončarstvo je također bilo razvijeno.

Krajem razdoblja u upotrebi su se pojavili mnogobrojni pečati izrađivani od slonovače ili steatita u boji. Njihova primjena bila je najprije razvijena na jugu, što se može povezati s pretpostavkom da su bili pozajmljeni od Egipćana. Inače, sama upotreba pečata ukazuje na razvijenost privatno-vlasničkih odnosa u kretskom društvu.[75]

Kreta je imala velike koristi od upotrebe bronce u zemljama koje nisu imale vlastitih bakrenih ruda te je na osnovi toga uspješno trgovala. Postala je posrednikom u trgovini Cipra bakrom i broncom s otocima i kopnenom Grčkom.[76]

---

[71] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 30.

[72] „Dvorski zidovi i zidovi u kućama bogatih Krećana ukrašavani su fajans pločicama sa reljefnim predstavama i bojenim reljefima u štukaturi.“ Poznati je primjer *kralj-svećenik* iz Knososa koji „predstavlja vitkog mladića tanka struka i lijepo razvijene muskulature, koji nosi ukrašenu pregaču, a na glavi ima neku vrstu ukrasne kape s perjanicom živih boja čije se peruške spuštaju niz leđa“. (Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 37.-38.)

[73] Isto, str. 30.-31.

[74] Isto, str. 31.

[75] Isto, str. 20.

[76] Isto, str. 20.-21.

Svoje umijeće izrađivanja oružja Krećani su iskazali u opskrbi vojne snage. Tako su glavnu vojnu snagu na otoku, pješaštvo, naoružali dugim kopljima, lukovima, noževima i mačevima, opremili kacigama i velikim štitovima. Za vrijeme borbe kraljevi i vojne starješine vozile su se u bojnim kolima. Pronađena ratna kola u kraljevskim riznicama predstavljaju znatan dio kraljevske imovine. U vojnim redovima znali su se naći i doseljenici iz udaljenih zemalja. Na jednoj freski prikazan je odred Crnaca.[77]

Osnova kretske ekonomije ipak je bila poljoprivreda. I tu su Krećani iskazali svoje obrtničko umijeće. Početkom 2. tisućljeća počeli su upotrebljavati plug u obradi zemlje. Uzgajali su pšenicu, ječam, bob, grah, leću, lan, masline, grožđe, smokve i datule. Također je i stočarstvo bilo razvijeno. Od najvećeg je značaja bio uzgoj krupne rogate stoke, koja nije davala samo mliječne i mesne proizvode nego je također služila i za rad (orali su bikovima). Pojedinci su mogli posjedovati čitava stada krupne ili sitne stoke (svinje, patke, guske). Mnogobrojni prikazi riba i morskih životinja na kretskim umjetničkim izrađevinama svjedoče o razvijenom ribolovu.[78]

Krajem 3. tisućljeća primjećuje se odvajanje obrta od poljoprivrede da bi se potom usavršila obrada metala. U razdoblju razvijene bronce (od 2000. do 1200. prije Krista) kretski su majstori pravili svakojake predmete, od raznih vrsta oružja (oštrice mačeva, noževe, porube za štitove, vrhova koplji i strijela) do različitih predmeta za kućne potrebe i alat kao obrtničko oruđe (sjekire, tesarske alatke, pile, kliješta, čekić itd.). Naročito su fino izrađivane brončane posude (veliki kotlovi, pehari, čaše, svjetiljke). Izradom tih predmeta Krećani su pokazali mnoge vještine i znanja u tehničkim procesima lijevanja, kovanja i graviranja. Luksuzni predmeti, rađeni prema narudžbi kralja i plemića, kao i kultni predmeti, rađeni su od zlata i srebra (votivne sjekire sa dva sječiva).[79]

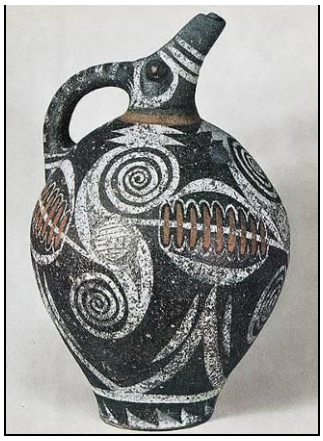
Uvođenjem lončarskog kola krajem 3. tisućljeća Krećani su stvorili širok izbor posuđa. Veliki *pitosi*, ćupovi za čuvanje tekuće i zrnaste hrane visoki do 2,5 m, pehari, *vaze za voće*, posude u obliku figura, kljunaste vaze i čaše samo su neki primjeri razvijenog lončarstva. Najčešće su se na vazama mogli naći bogati geometrijski ornamenti koji se izvode krivim i talasastim linijama, sočnim i raznobojnim motivima (spirale, lišće, rozete). Često su se znali naći i motivi iz biljnog i životinjskog carstva, kao na primjer morske životinje (hobotnice, alge,

[77] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 24.-25.
[78] Isto, str. 25.
[79] Isto, str. 26.

ribe).[80] Vještina lončarenja zajedno s kvalitetom gline dosegla je vrhunac u takozvanim ljuskama od jaja – malim šalicama veoma tankih zidova te vaza stila *kamares* (Slika 5).

Kako je otok obilovao šumama, Krećani su drvo izvozili u druge zemlje, ali ga i iskorištavali u brodogradnji, zatim kao građevinski materijal te za proizvodnju namještaja i drugih predmeta za kućne potrebe. Također je nezaobilazan i tkalački obrt. Šarena ženska odijela naslikana na freskama svjedoče o bojanju tkanina raznim bojama koje su mogli dobiti iz bilja i morskih školjki.

Također su izrađivali neobično kvalitetan nakit (Slika 6) kao što su razni zlatni privjesci, ogrlice i amajlije od ametista, pečati i prstenovi. No najprije su morali savladati vještinu rezbarenja u kamenu i izradu minijatura od slonove kosti. Kretski su rezbari ukrašavali pečate dekoracijama vrlo visoke umjetničke kvalitete, koje su važne ne samo kao umjetnički rad već i po tome što se mogu gledati kao ilustrativni materijal za proučavanje kretskog obrta, poljoprivrede, moreplovstva, religije itd. Pravo divljenje zaslužuju hriselefantinske i obične elefantinske skulpture, odnosno skulpture od slonove kosti i zlata ili same slonove kosti.[81]



Slika 5. *Kamares vaza*



Slika 6. *Primjer nakita*

Jasno da je ovakav razvoj obrta i trgovine bio omogućen zbog lakšeg transporta. Krećani su, naime, još početkom 2. tisućljeća izgradili put koji povezuje Knosos i Festos i time povezali sjevernu i južnu obalu. Kretanje je bilo lakše uz pomoć kola na četiri kotača, a početkom 17. stoljeća pojavile su se i dvokolice za konjsku zapregu. Pored kopnenog transporta, Krećani su veliku pažnju posvetili i pomorskom putu. Brodovima su upravljali pomoću kormila

[80] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 39.
[81] Isto, str. 26.

(kasnije su imali dva kormilarska vesla), a na palubama su bile izgrađene kabine. Sve je to omogućavalo lakše upravljanje brodovima, ali i dug boravak na moru.[82]

Tijekom dominacije knososkih vladara bili su razvijeni trgovački odnosi s Ahejcima. Međusobni su utjecaji bili zastupljeni u velikoj mjeri, no vladavina knososkih kraljeva, izrazito čvrsta i stabilna sve dok nisu razorene palače u Knososu i Festosu, dokazuje da Krećani svakako nisu bili podčinjen narod.[83]

Razvijene ekonomske i trgovačke veze Krete s vanjskim svijetom (Sirija, Egipat, Cipar, Grčka, Peloponez) dovele su do stvaranja sustava mjera za težinu, a kasnije i do novčanih jedinica. Za mjerenje poslužili su se utezima, rađenima od kamena i bakra, plosnatog ili piramidalnog oblika. Najveću jedinicu mjere za težinu predstavljao je uteg od 29 kilograma. Na njihovim površinama nalazila se figura hobotnice čiji se krakovi pružaju cijelom površinom utega, kako bi oštećenja bila što primjetnija. Sitnije jedinice mjere rađene su u obliku debljih kamenih diskova sa zaobljenim rubovima ili u obliku minijaturnih bačvi. Pronađen je i uteg od bronce u obliku glave bika, ispunjen olovom. Težina utega upućuje na bliskost kretskog sustava mjera za težinu s egipatskim i babilonskim. Egipatski „laki“ talent težio je 29 kilograma, a približno isto toliko iznosila je težina i babilonskog talenta, što se objašnjava međusobnim živim trgovačkim odnosima.[84]

4. ISKOPINE NA KRETI

Kada je riječ o prvom susretu s kretskom kulturom i civilizacijom, valja spomenuti iskopavanja starih kretskih gradova, što je bio pravi izazov za arheologe onoga vremena. Prve zapise donosi kretski erudit Minos Kalokerinos u drugoj polovici 19. stoljeća, a postojeću su priču svojim otkrićima obogatili talijanski, njemački, američki i francuski arheolozi. Njihovim je istraživanjima otkriveno mnoštvo arheoloških spomenika koji potječu čak iz kasnog neolitika.[85]

Njemački trgovac Heinrich Schliemann[86] želio je upisati svoje ime u stvaranju povijesti o Kreti te je u razdoblju od 1887. – 1889. uzaludno pokušavao kupiti područje oko palače, ali se nije uspio sporazumjeti s vlasnikom terena o broju stabala koji se nalaze na toj

[82] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 27.
[83] Isto, str. 28.
[84] Isto, str. 30.
[85] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 139.-140.
[86] Schliemann je pokušao kupiti brežuljak Kefalu, ali u tome nije uspio, jer je vlasnik zemljišta spustio cijenu, ali prekršio ugovor premjestivši granične stupove kako bi mu ostao maslinik. S druge strane, Grci su na sve moguće načine pokušali spriječiti iskopavanja jer su se bojali da će turski guverner zaplijeniti nalaze. Kada je Evans došao u Heraklion, Kreta je već imala autonomiju i iskopavanja su tekla glatko. (Zamarovský, V., Grčko čudo, 1974., str 88.)

površini. Međutim, njegovu je ideju iskoristio jedan drugi istraživač. Bio je to Englez Arthur J. Evans (1851. – 1941.) koji se, nakon susreta sa Schliemannom u Ateni, vraća na Kretu 1894. godine da bi kupio to zemljište 1900., zahvaljujući znatnim sredstvima koje je pribavio iz osobnog nasljeđa, te započeo istraživanje. U samo nekoliko dana otkopani su prvi ostaci kompleksa palače koja se „uzdizala na niskom brdašcu, nazvanom Kefala, udaljenom nekoliko km od sjeverne obale Krete, uzduž rječice Kairatos, koja se ulijeva u Egejsko more u blizini grada Amnisosa“. Prema grčkom povjesničaru i geografu Strabonu, grad Amninos zapamćen je kao jedna od luka Knososa.[87]

Nakon nekoliko godina istraživanja, objavljeni su i rezultati te arheološke ekspedicije koji su postali temeljem za djelo *The Palace of Minos at Knossos*, čiji se autor Evans bavio time cijeli život. Unatoč kritikama i njegovu stavu da podatke iz istraživanja podredi vlastitim teorijama, Evansova istraživanja ostaju važna za poznavanje kretske civilizacije. Usprkos tome što su ostaci palače u velikoj mjeri rekonstruirani, ostavljaju značajan dojam na putnika ili znanstvenika s ciljem prisjećanja bogatstva kretske civilizacije.[88]

Iako je Evansov rad postao temeljem za proučavanje kretske kulture, koja je do tada bila jedino znana preko mitova o kralju Minosu, danas mnogi znanstvenici sumnjaju u njegovo romantično povezivanje s legendarnim vladarom moćnog morskog carstva.[89]

4. 1. EVANSOVA PERIODIZACIJA

Nakon dugog niza godina (1893. – 1931.) koje je posvetio iskopavanjima na Kreti, Evans je konačno predložio periodizaciju najstarije kretske povijesti, prije dolaska Grka. Povijest Krete Evans je podijelio na tri perioda nazvavši ih prema imenu mitološkog kralja Minosa – minojskim periodima. Kronološke granice između perioda odredio je pomoću predmeta koji su pronađeni na Kreti, a porijeklom su iz Mezopotamije i Egipta i njihova je datacija gotovo točno utvrđena, a odnose se na bakreno i brončano razdoblje.[90]

Dakle, Evansova periodizacija obuhvaća ranominojski period (3000. – 2200. pr. Kr.)[91], srednjominojski period (2200. – 1600. pr. Kr.) i kasnominojski period (1600. – 1250. pr.

[87] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 139.-140.
[88] Skupina autora, Povijest 2: Egipat i antička Grčka, 2007., str. 216.
[89] Stafford, E., Stara Grčka, 2008., str. 11.
[90] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 19.
[91] Već je spomenuto da svako od tih razdoblja ima svoja podrazdoblja. Prema Evansu, kronološki su ta podrazdoblja datirana ovako: ranominojski period I 3000.-2800. god. pr. Kr.; ranominojski period II 2800.-2500. god. pr. Kr., ranominojski period III 2500.-2200. god. pr. Kr. Srednjominojski period I traje od 2200. do 1750. god. pr. Kr. (u Knososu i Festosu završava oko 2000.). Srednjominojski period II traje od 2000. do 1750. god. pr. Kr. (samo za Knosos i Festos) i srednjominojski period III traje od 1750. do 1600. god. pr. Kr. Datacija podrazdoblja

Kr.). Međutim, izmjene u kronologiji staroga Egipta dovele su i do izmjena u Evansovoj periodizaciji tako da se za početak ranominojskog perioda uzima 2600. prije Krista.[92]

4. 1. 1. RANOMINOJSKO RAZDOBLJE (I, II, III)

Dolaskom maloazijskog stanovništva (3. tisućljeće prije Krista) počinju se graditi kuće čiji su temelji bili od kamena, a nadogradnja od gline ili ćerpiča. Osim grobova različitih oblika ukopanih u pećini, postojali su i grobovi s komorama i kružni u dolini Mesare. Posebno su zanimljive kružne grobnice koje su bile pokrivene nekom vrstom kupole, a do njih su vodili hodnici. Osim pokapanja, mrtvace su i spaljivali. Grobovi kao bogate riznice sadržavali su različite predmete: bodeže od bakra, pečate od različitih materijala, zlatne ukrase, kamene i mramorne idole, što upućuje na žive trgovačke veze s drugim otocima Sredozemnog mora, Egiptom i Sirijom tijekom ovog perioda. Također su otkopani i predmeti, poznati kao starominojski simboli, koji su imali važno kultno značenje (statue, zavjetni rogovi, likovi golubica i dvojne sjekire *labrys* izrađene od bakra). Sredinom ovog stoljeća pojavljuje se keramika u sivim, smeđim i crvenim bojama. Na Kreti su se vjerojatno potkraj toga perioda pojavili i prvi gradovi čiji je umjetnički obrt bio na zavidnoj razini, zahvaljujući proizvodnji bronce. Zanimljivo je spomenuti da su stanovnici stvorili svoje hijeroglifsko kretsko pismo.[93]

4. 1. 2. SREDNJOMINOJSKO RAZDOBLJE (I, II, III)

Ovim periodom započinje najveći razvoj kulture na Kreti. Diljem otoka, između 1950. i 1900. prije Krista, podizane su i prve palače što upućuje na činjenicu o nazočnosti kraljeva. Tradicija pokapanja iz ranominojskog perioda održala se i u ovom, ali s nekim malim izmjenama. Sada se uvodi pokapanje u velikim glinenim vrčevima (*pitosima*) i podižu se svetišta iznad gradova.[94]

Svojevrsnu novost predstavlja na lončarskom kolu višebojna keramika, *kamares* stila, nazvana tako po istoimenoj spilji na Kreti, ali i kamene posude s ornamentima, bodeži i metalni

---

kasnominojskog perioda: kasnominojski period I od 1600. do 1400. god. pr. Kr. (početak mu se poklapa s početkom Novog Carstva u Egiptu), kasnominojski period II 1450.-1400. god. pr. Kr. (samo u Knososu), kasnominojski period III od 1450. do oko 1250. god. pr. Kr. Nedavno izvršene izmjene u kronologiji starog Egipta uvjetovale su novi početak ranominojskog perioda – oko 2600. god. pr. Kr. (Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 19-20) Prema autoru Zamarovský datacija izgleda ovako: ranominojsko doba (2700.-2000.), srednje minojsko (2000.-1580.) i kasno minojsko (1580.-1200.). (Zamarovský, V., Grčko čudo, 1974: 31)

[92] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 19.-20.

[93] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 140.-141.

[94] Isto, str. 141.

mačevi, nakit s ukrasnim motivima i filigranom te pečati na kojima je otkriveno domaće hijeroglifsko pismo. Takva keramika rađena je na lončarskom kolu od dobro pročišćene gline i imala je tanke stijenke. Služeći se i dalje domaćim pismom, Krećani razvijaju važne odnose s Egiptom, zemljama Bliskog istoka i Cikladskim otocima, o čemu nam govori pronađeni uvezeni materijal.[95]

Kretu je pogodio snažni potres oko 1700. godine prije Krista**,** uslijed čega je došlo do razaranja prvih palača koje su rekonstruirane u srednjominojskom razdoblju III, razdoblju koje je trajalo do 1450./1400. godine prije Krista, a za koje se može reći da je u graditeljskom, umjetničkom i gospodarskom smislu najsvjetliji trenutak povijesti Krete. U ovom razdoblju potpuno su razvijeni gradovi poput Gurnije, Palaikastra i Kato Zakrosa.[96]

I dok neki žive u uvjerenju da je riječ o političkim nesuglasicama, točnije rečeno, o najezdi Hiksa, drugi se opet drže svoje teorije o ionako čestim potresima. Što god da je bilo uzrok toj katastrofi, stanovništvo Krete, pod vlašću knososke dinastije, uspjelo je sačuvati svoje kulturne i socijalne tekovine. Tada započinje drugi procvat Krete koji će trajati dva stoljeća, a očitovat će se u najvećoj moći Krete u unutrašnjem i vanjskopolitičkom smislu, što je najbolje opisano u grčkim djelima i homerskim poemama.[97]

Rekonstrukcijom uništenih palača doznajemo o bogatim freskama starih Krećana koji su uživali životnu radost, vedrinu i prepustili se osjećajima ljubavi prema prirodi. Osim toga, zadivljuje nas i visoka razina sustava vodovoda i kanalizacije koja se razgranala tunelima palače. Jasno da uz takav uspon jačaju i veze s vanjskim svijetom, ali se i usavršava novo pismo, linear A.[98]

4. 1. 3. KASNOMINOJSKO RAZDOBLJE (I, II, III)

Kasnominojsko razdoblje počinje sredinom 16. stoljeća prije Krista i traje do sredine 11. stoljeća prije Krista, kada kretsko društvo cvjeta u umjetničkom smislu. Freske, obojeni reljefi i slikana keramika s naturalističkim motivima, umjetnički predmeti kao što su statue od slonove kosti, mačevi, vaze i drugi proizvodi od bronce najbolji su pokazatelj napretka kretskoga društva. Kretski proizvodi pronađeni su u Egiptu, Mezopotamiji, srednjoj Grčkoj i na Peloponezu. Umjetnički obrt bi se nastavio razvijati u dobrom smjeru da nije srušen u naletu još jedne katastrofe.[99]

[95] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 141.
[96] Isto, str. 141.-142.
[97] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 21.
[98] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 141.-142.
[99] Isto, str. 142.

Još jednom dolazi do rasprave što bi moglo biti uzrokom neočekivanoj pojavi. S jedne strane, mogućnost vulkanske erupcije na otoku Teri (Santorin), oko 1450./1400. prije Krista, a s druge strane, navala Ahejaca koja je također mogla dovesti do razaranja glavnih mjesta na otoku. Vjerojatnija je činjenica da su Ahejci iskoristili takvo stanje te su počeli pristizati na Kretu s Peloponeza. Njima će se, potkraj 2. tisućljeća, pridružiti i Dorani i tako promijeniti etnički mozaik otoka.[100]

Krajem ovog perioda dolazi do oživljavanja otoka: obnavljaju se palače, gradovi se nastanjuju, niču nove građevine. Uvodi se nov način pokapanja u četvrtastim glinenim kovčezima i javljaju se kupolaste grobnice. U ruševinama palače u Knososu otkrivene su vaze koje pripadaju *stilu palača*. Otkriveni su ostaci keramike koji imaju sličnosti s grčkom keramikom, što upućuje na međusobne žive kontakte. Pečati su u tom dobu uobičajen i potreban predmet, izrađen od različitog materijala (kamen, pečena zemlja, zlato).[101]

Od umjetničkih proizvoda ističu se brončani predmeti: ukrasni štitovi, kovane statue te geometrijska lončarija s polikromiranim amforama i arhajski *pitosi*. Spaljivanje pokojnika postaje univerzalno.[102]

5. PALAČA – GRAD KNOSOS

Knosos, stari kretski grad, nalazi se na sjevernoj strani otoka, udaljen oko 5 km od današnjeg glavnog grada Herakliona i obale gdje je bila sagrađena knososka morska luka. Na površini od 190 ha grad se prostirao po obroncima blagog brežuljka Kefala. Kako nije bio utvrđen zidinama, grad se branio snagom svoje mornarice i razvijenim brodovljem.[103]

„U razdoblju najvećeg procvata Knos nije bio osobito velik, njegova je površina odgovarala otprilike površini nekog manjeg srednjovjekovnog samostana. To je barem veličina onog dijela Knosa koji je ugledao svjetlo dana nakon istraživanja. Druga rubna područja otkrivena su tek posljednjih godina.“[104]

Glavno središte minojske civilizacije, koja je procvjetala na Kreti tijekom 2. tisućljeća prije Krista, i najduže naseljeno mjesto na otoku, istaknulo se i kao važno nalazište palače iz brončanog doba.[105] Sustavna iskopavanja u prijestolnici legendarnog kralja Minosa

[100] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 142.
[101] Isto, str. 142.
[102] Isto, str. 142.-143.
[103] Isto, str. 144.-145.
[104] Skupina autora, Povijest 2: Egipat i antička Grčka, 2007., str. 233.
[105] Bahn, P. G., Tragovima velikih civilizacija: Arheologija, 2006., str. 292.

pokrenuo je engleski arheolog Arthur Evans 1900. godine s pomoćnikom dr. Duncanom Mackenzijem. Nakon njih u pustolovinu upustili su se i drugi članovi Britanske škole u Ateni. Iskopavanjima je ustanovljeno da je grad – palača bio naseljen već oko 6000. godine prije Krista i da su u njemu nađeni različiti arheološki slojevi od neolitika, minojskih slojeva, preko grčkih i rimskih do srednjovjekovnih.[106] Može se zaključiti da su „iskapanja Arthura Evansa učvrstila položaj Knososa na arheološkoj karti".[107]

Središnje je mjesto u gradu Knososu zauzimala Velika kraljevska palača (Slika 7), sagrađena između 1950. i 1900. godine prije Krista, razorena potresom oko 1700. godine i opet podignuta u srednjominojskom razdoblju III. Napravljene su rekonstrukcije starije, uz bezbroj novih modifikacija. Upravo je palača iz tog doba ostavila tragove do naših dana. Ta veličanstvena građevina zadivljuje svojom veličinom (oko 150 x 150 m), uz bezbroj raznovrsnih i umjetnički bogato uređenih prostorija razasutih u nekoliko različitih razina.[108]



Slika 7. *Rekonstrukcija Velike kraljevske palače*

Značaj Knososa je u tome što je jedino „mjesto na Kreti na kojem su otkrivene pločice s linearnim pismom B, kojih se u većim količinama otkrilo jedino na kopnu u Pilosu i Mikeni". Definitivno je razoren najezdom Dorana (1180. god. pr. Kr.), a do tada je s Gortinom i Kidonom dijelio ulogu vodećeg grada.[109]

Može se reći da je Knosos simbolično utjelovljenje novoga svijeta istodobno posvećen i bogovima i despotu. Nakon istraživanja ruševina palače, dobio se nacrt utvrđenoga grada s višekatnim stambenim kućama koje su bile poredane jedna uz drugu. Uočava se jasna

[106] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 146.
[107] Bahn, P. G., Tragovima velikih civilizacija: Arheologija, 2006., str. 292.
[108] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 146.-147.
[109] Isto, str. 146.

podudarnost plana grada i palače. No s tom podudarnosti javlja se i jedan novi oblik – labirint. „Labirint je nedvojbeno mit koji potječe od oblika starih kretskih gradova od kojih su danas preostali tek vrlo neodređeni tragovi i skice – no pretpostavljamo da je labirint prikazivao na simboličan i slikovit način kretsku tradiciju prometnih mreža kroz strane zemlje i mora.“[110]

5. 1. PALAČA U KNOSOSU

Palača u Knososu, rezidencija vladara Minosa, najveća je i ujedno najznamenitija građevina na Kreti. Zahvaljujući istraživanjima pronađeni su mnogi pojedinačni dijelovi koji su omogućili obnovu gornjih katova. Trenutačni izgled palače čini vidljivim i razumljivim samo posljednje razdoblje njezina korištenja, to jest vrhunac minojske kulture od 1600. do 1400. godine prije Krista. Ovo je naselje prvi veliki primjer prave arhitektonske umjetnosti, a ne samo graditeljske.[111]

Najranija palača, izgrađena u 19. stoljeću, nekoliko je puta bila uništena u potresima i nekoliko puta rekonstruirana. Tri su glavne faze rekonstrukcije: najranija ili stara palača, nova palača (ponovno izgrađena u 17. stoljeću) i završna „mikenska“ palača (uništena u 14. ili 13. stoljeću).[112]

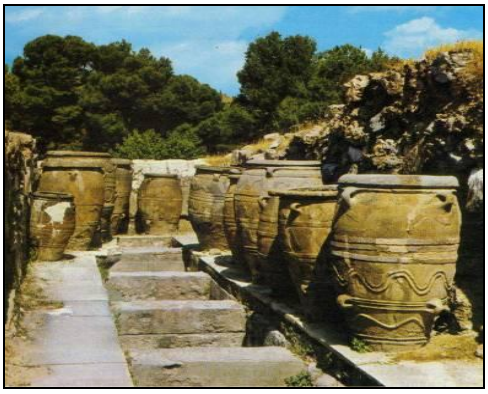
Svojim mnogobrojnim hodnicima i spremištima u prizemlju ostavljala je dojam zamršenog labirinta. Činilo ju je više od 1300 raznih prostorija. Gradnja i rekonstrukcija nove, druge palače izvođena je tijekom duljeg razdoblja. Neki su dijelovi dograđivani, kao što je ukrašavanje palače brojnim freskama. Među zadnjima je sagrađen kompleks dvorane prijestolja. Oko 1400. prije Krista palača je uništena katastrofalnim požarom uzrokovanim iznenadnom erupcijom vulkana na otoku Teri, a dokrajčena, kao i čitava kretska civilizacija, prodorom Ahejaca. Palača je djelomično obnovljena kako bi turistima sve bilo dojmljivije.[113]

U palaču se ulazilo na više ulaza. Svaki od njih imao je prostorije za dvorsku stražu. Tvrđave i bedemi nisu im bili potrebni u vrijeme jake moći. Pogled iz palače sezao je na rijeku, okolne voćnjake, polja, njive i vrtove te na vrhove gora Ide i Juktasa. Za palaču su, vrlo lijepim i širokim popločanim ulicama, bile vezane Mala palača i kraljevska vila koje su tako postale dijelom velikog kompleksa.[114]

[110] Regulier, C., Grčka, 2005., str. 11.
[111] Isto, str. 11.-12.
[112] Bahn, P. G., Tragovima velikih civilizacija: Arheologija, 2006., str. 292.
[113] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 147.
[114] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 33.

Početkom 2. tisućljeća dvorski su zidovi građeni od lijepo otesanih kamenih blokova, a kasnije pravljeni od lomljenog kamena vezanog glinom i oblagani kamenim pločicama ili žbukom. Zidovi na gornjim katovima građeni su od ćerpiča.

Sa zapada ulazilo se u glavni prilaz minojske palače, sagrađene oko središnjeg trga, koji je vodio u raskošni ulaz na južnoj strani. Na zapadnom krilu nalazio se niz uskih spremišta gdje su se u širokim glinenim posudama (Slika 8) pohranjivale žitarice, vino i ulje. Nasuprot spremišta niz je podrumskih svetišta koji su, zajedno s čuvenom sobom s prijestoljem (Slika 9), imali pogled na dvorište. Na gornjim katovima smještene su raskošne sobe, a kraljevska se soba nalazila na istočnoj strani palače. Sobe za skladištenje i radne sobe organizirane su na sjevernom dijelu palače. Stolica od gipsa u takozvanoj sobi s prijestoljem nije bila prijestolje vladara, već jedno u nizu malih svetišta zgrade.[115]



Slika 8. *Glinene posude, pitosi*



Slika 9. *Soba s prijestoljem*

Zidovi palače bili su bogato ukrašeni raznim prizorima što upućuje na činjenicu da kretska umjetnost nije bila isključivo u službi kulta. Služila je uljepšavanju stanova i raznih predmeta za kućnu upotrebu pri čemu kretski umjetnik, u odnosu na kolegu Babilonca ili Egipćana, nije morao strogo slijediti krute kanone nauštrb emocija. Imao je svu slobodu pri stvaranju, pri izražavanju vanjskoga svijeta vlastitim osjetilima. Nije se tu radilo samo o lijepim dekorativnim uzorima, već i o „predstavama scena iz domaćeg života i religioznih ceremonija koje su se odlikovale svojom realnošću, oštrinom zapažanja i za to doba izvanrednom tehničkom virtuoznošću“.[116] Jedna od najpoznatijih prikazanih scena jest preskakanje bika. Osim toga ističu se prizori majmuna berača šafrana, grifona u sobi s prijestoljem i takozvanog *Kralja svećenika*. Podovi u kraljevskim sobama ukrašivani su prizorima dupina (Slika 10). „Predmetno bogatstvo Knososa uključuje i polu-porculanske figure božice sa zmijama, *riton* s bikovskom glavom

[115] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 33.
[116] Isto, str. 37.

(zdravica u čast bogova) i akrobata izrezbarenog u bjelokosti.“[117] Osim toga što se palača odlikuje umjetničkim slikarijama, a s obzirom na arhivsku građu na glinenim pločicama linear A i linear B pronađenima u arhivu, dolazi se do zaključka da je palača imala administrativnu funkciju.[118]



Slika 10. *Prizori dupina, freska*

U sjeveroistočnom dijelu palače otkriven je bunar dubok više od devet metara, a uzduž kraljevske ceste sjeveroistočno od nje otkrivene su kuće koje su pripadale ranominojskom razdoblju. Ostaci lončarije također pripadaju tom razdoblju. Pod prvim katom palače pronađene su velike zalihe keramike, iz srednjominojskog razdoblja, a na obroncima brežuljaka otkriveno je bezbroj grobova.[119]

Palača je sadržavala prostorije za svečanosti, stambene sobe, gospodarske ostave i radionice. U tolikoj težnji za jednostavnošću, niz jedan hodnik na zapadnom dijelu palače smješteno je 18 ostava, radi čuvanja ogromnih zaliha, obrtničkih i poljoprivrednih proizvoda.[120]

Ogromni kompleks palače zauzimao je površinu od 16.000 m². Središte palače predstavljalo je glavno dvorište pravokutnog plana. Ono je zauzimalo skoro polovinu arhitektonskog kompleksa po dužini i trećinu po širini. „Tim dvorištem vezivane su u jednu cjelinu velike i male dvorske prostorije, a istovremeno za sve njih dvorište je služilo kao svjetlarnik“.[121]

Sve prostorije bile su pravokutne, što je inače glavna karakteristika svih kretskih građevina. Neki znanstvenici smatraju da palača u Knososu nije imala dva, već tri kata. „U prizemlju su se nalazile radionice i velika skladišta hrane, namijenjena za potrošnju, a možda i za prodaju. O količini dvorskih rezervi može se zaključivati prema ogromnim zemljanim ćupovima

[117] Bahn, P. G., Tragovima velikih civilizacija: Arheologija, 2006., str. 292.
[118] Isto, str. 292.
[119] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 146.
[120] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 31.
[121] Isto, str. 31.

koji su u velikom broju pronađeni u dvorskim podrumskim prostorijama, a svojom veličinom premašuju prosječan ljudski rast.“[122]

Tako se u skladištima zapadnog dijela palače moglo čuvati oko 78.000 litara masnoće ili vina. „Pored skladišta hrane nalazili su se magacini za čuvanje oružja, ratnih kola i kraljevske riznice.“ Posebno su bile izdvojene prostorije za vršenje ritualnih obreda i one namijenjene dvorskoj posluzi i radnicima u dvorskim radionicama.[123]

Na gornjim katovima nalazile su se svečane dvorane koje su s donjim dijelom palače povezane čitavim nizom stubišta. Najveća je očuvana takozvana dvorana dvojne sjekire, smještena u istočnom dijelu palače, vjerojatno namijenjena ceremonijama državnog i religijskog karaktera. Pored te dvorane, nalazile su se posebne kraljičine odaje (salon za prijem, riznice itd.). Također je postojala i jedna posebna prostorija za kupanje u kojoj se nalazila kada. Za otjecanje kišnice i svih nečistoća bio je uređen kanalizacijski sustav. Sustav dovodnih kanala osiguravao je čistoću grada, a voda je iz rezervoara, bunara ili izvora dovođena direktno u stanove kroz zemljane cijevi. [124]

5. 1. 1. PUTOVANJE KROZ PALAČU

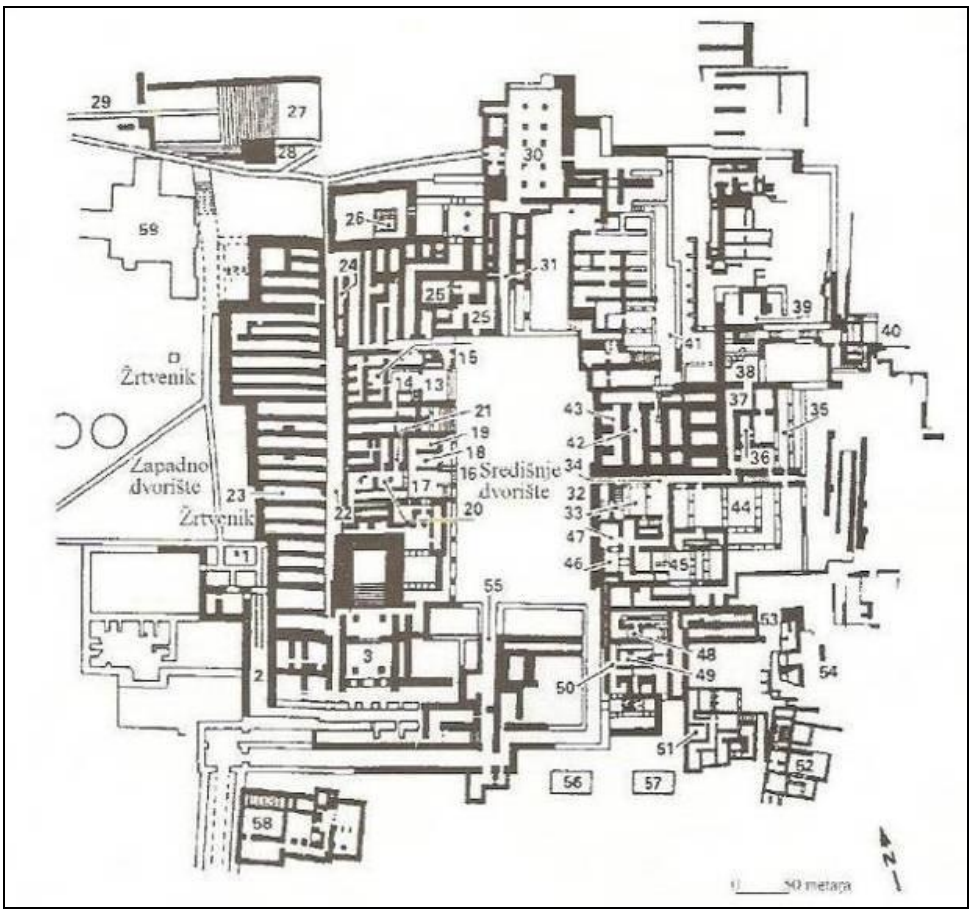
Iz zapadnog dvorišta, na kojem se mogu zapaziti izbočeni i popločani putovi i podnožja žrtvenika, prolazi se kroz nekadašnje zapadno predvorje (1) gdje se nalaze ostaci podnožja stupa i unutrašnje prostorije vjerojatno namijenjene stražarima. Iz predvorja se dolazi u hodnik procesije (2), nazvan tako po zidnim slikama na kojima su prikazani ljudi sa žrtvenim darovima. Iz hodnika ulijevo skreće se u južno predvorje s propilejama (3), gdje se nalazi i stubište kojim se penje na gornji trijem (4). Potom se ulazi u svečanu dvoranu s tri stupa (5) i malim trezorom (6) u kojem su pronađeni kameni *ritoni* i razne druge ritualne posude, što dovodi do zaključka da je velika dvorana služila kao svetište. Lijevo od dvorane s tri stupa u smjeru sjevera pruža se drugi gornji hodnik (7), s čije su se zapadne strane nalazila spremišta (8) i jedna veća svečana dvorana s dva stupa (9). Iza dvorane s tri stupa u produžetku bilo je raspoređeno nekoliko prostorija od kojih jedna (10) čuva izvjesne moderne primjerke fresaka, a nalazi se točno iznad kompleksa dvorana prijestolja. „Monumentalnim stubištem (11) moglo se s prvog kata sići u središnje dvorište.“ Postojalo je i jedno manje stubište koje je vodilo na drugi kat palače, a čiji tragovi o tome svjedoče. „S prvog kata moglo se također malim stubištem (12)

[122] Struve, V. V., Kalistov, D. P., Stara Grčka, 1969., str. 32.
[123] Isto, str. 32.
[124] Isto, str. 31.-33.

spustiti u kompleks dvorana prijestolja (13 i 14), gdje se vidi sadreni odljev prijestolja s grifonima (original je u Muzeju u Heraklionu). Duž zidova pružaju se klupe koje su služile sudionicima ritualnih obreda.“[125]

„Sučelice se nalazilo manje stubište kojim se spuštalo do bazena za očišćenje. Iza dvorane prijestolja otkriveno je malo svetište (15), gdje su pronađeni kultni predmeti.“[126]

Središnje dvorište ima dimenzije 26 x 53 m. Skrenuvši iz središnjeg dvorišta udesno, dolazi se do skupina prostorija: ostataka svetišta (16), predsoblja kamenog stolca (17), dvorane visokog *pitosa* (18) i prostorije (19) u kojoj su pronađeni neki kultni predmeti kao što su božica sa zmijama od majolike i leteće ribe od majolike. Iza predsoblja kamenog stolca dolazi se do dvije kripte sa centralnim stupom (20 i 21) na kojem se uočavaju simboli *labrysa*. Od kripte se dolazi u dugi hodnik (22) iza kojega se lijevo nalaze spremišta (23) u kojima su pronađeni veliki glineni *pitosi*. „Na kraju dugog hodnika desno nalazilo se malo spremište (24) u kojem su otkrivene pločice s hijeroglifskim pismima i glinenim pečatima.“[127]



Slika 11. *Nacrt palače u Knososu*

[125] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 147.
[126] Isto, str. 148.
[127] Isto, str. 148.-149.

"Desno od tog spremišta je sklop prostorija (25) gdje je otkrivena freska *Berač šafrana* i druge minijaturne freske. Ispod se nalaze vrste kanala koji su, po Evansu, bili spremišta za žito ili čak neka vrsta samica (zatvora). Nešto dalje na sjever nalazio se trijem i bazen za čišćenje (26) (restaurirani)."[128]

Sjeverozapadni dio poznat je kao kazališna zona (27) jer su se tu održavale igre i svečanosti. Tu se nalazi i kraljevska loža (28). Prema zapadu, u smjeru Male palače, vodila je kraljevska cesta (29). Na sjevernoj strani palače smještena je hipostilna dvorana (30) čiji su strop nosili stupovi, a iza koje se penje u prolaz sjevernog ulaza (31) gdje je otkriveno spremište s pločicama pisanih linearnim pismom B. Velikim stubištem (32) iz središnjeg dvorišta dolazi se do dvorane kolonada (33) i slijedi obilazak palače hodnikom istok – zapad (34). Iz hodnika skreće se ulijevo u smjeru istočnoga trijema (35) do kojega se nalazi malo spremište (36) koje je poslužilo za čuvanje blokova bazalta vezenih iz Sparte, a koji su služili za izradu kamenih vaza i nakita. Nešto sjevernije dolazi se do ateljea lončara (37), manjeg dvorišta (38), a istočnije do spremišta s golemim *pitosima* (39).[129]

Sjeverno od tih spremišta nalaze se skladišta kraljevske lončarije. Užim stubištem spušta se do istočne kule (40). Ponovno stubištem dolazi se u šahovski hodnik. Kako sam naziv govori, hodnik je dobio ime po otkrivenom šahu s inkrustacijama, a nalazi se u Arheološkom muzeju u Heraklionu. Sjevernije od šahovskih hodnika su gospodarski i pomoćni prostori palače. Također se tu mogu vidjeti i glinene cijevi vodovodnog sustava. Južno od tog hodnika je spremište *pitosa* s medaljonima (42). Prođe li se hodnikom (43) u smjeru istok zapad, pokraj freske štitnika, dođe se u gornju restauriranu dvoranu s dvostrukim sjekirama.[130]

Kada se spustimo do donjeg hodnika, dolazimo u dvoranu s dvostrukim sjekirama (44), jedne velike prostorije za prijeme koja se dijelila na manja odjeljenja. Dvorana je istočno i južno okružena trijemovima sa stupovima, a južnije od nje nalazio se poznati kraljičin megaron (45), uz kojega se nalazila kupaonica s opremljenom glinenom kadom. Kraljičin megaron oslikan je freskama s motivima dupina i rozeta iz kasnominojskog razdoblja II. Hodnikom se dalje dolazi i do druge kraljičine toaletne prostorije (46) s neobično modernim instalacijama, a do te prostorije je dvorište (47) iz kojega je dolazilo osvjetljenje.[131]

[128] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 149.
[129] Isto, str. 149.-150.
[130] Isto, str. 150.
[131] Isto, str. 151.

"U jugoistočnom dijelu palače otkriveni su kupaonica (48) i malo svetište s dvostrukim sjekirama (49), gdje su pronađeni posvetni rogovi i mali idoli na postoljima u obliku bubnja i brojne glinene vaze."[132]

U hodniku uz svetište pronađene su pločice s linearnim pismom B. Zato je taj hodnik poznati i kao hodnik pločica (50). Na tom dijelu palače nalaze se i ostaci kuće svete govornice (51) i jugoistočna kuća (52). Sjeveroistočno od njih otkriven je monolitni stup (53) i minojska peć (54). U hodniku (55) u koji se dolazi iz središnjeg dvorišta, dakle na južnom dijelu palače, otkrivena je poznata freska *Princ s pernatom krunom* ili *Knez među ljiljanima* koja je restaurirana i izložena u Arheološkom muzeju u Heraklionu[133]. Na tom dijelu palače mogu se zapaziti ruševine kuće žrtvovanih bikova (56) i kuće otpalih blokova (57). "Uz jugozapadni dio palače otkrivena je još jedna veća građevina iz srednjominojskog doba III, nazvana južnom kućom ili kućom glavnog svećenika (58). To je bila kuća na kat s kriptom na svodu poduprtom stupovima, koji su dobro očuvani." U sjeverozapadnom dijelu zapadnog dvorišta vide se ruševine jednog trezora koji je dobio ime po brončanim posudama koje su tamo otkrivene.[134]

Na temelju ovog detaljnog putovanja može se zaključiti da je plan palače bio smišljen s ciljem ne samo da se predoči njezina snaga i bogatstvo nego i kao prostor stalnog boravka, čuvanja kulta i tradicije, izražavanja likovne umjetnosti i mjesto čuvanja raznih dokumenata.

5. 1. 2. MITSKA SLIKA POVIJESTI KRETE

Prema legendi, Zeus se približio lijepoj Europi prerušen u zlatnog bika, ugrabio je i plivajući morem donio na otok Kretu. Europa mu je rodila tri sina: Minosa, Radamanta i Sarpedona. Poslije se udala za kretskog kralja Asteriona. Iz tog braka nije bilo djece pa je Asterion usvojio Europine i Zeusove sinove. Na prijestolju ga je naslijedio Minos (Slika 12).

Minos se oženio Pasifajom, kćeri Helija i nimfe Perzeide, s kojom je imao šestero djece: Akakalida (Deukaliona), Arijadnu, Androgeja, Katreja, Glauka i Fedru. Kada je trebao prinijeti žrtvu bogu Posejdonu, svojem stadu ostavio je jednog lijepoga bijelog bika, koji se pojavio iz mora te je žrtvovao drugog, što je Posejdona jako razljutilo te on nadahne Pasifaji

[132] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 151.-152.
[133] Heraklion je glavni grad Krete koji se nalazi uz obalu sjevernog dijela otoka. "Arheološki muzej smješten je u funkcionalnoj građevini u istočnom dijelu Herakliona, unutar zidina, nedaleko Trga Eleftherias. Izloženi eksponati pripadaju svim razdobljima kretske povijesti, od neolitika pa sve do rimskog razdoblja. Raspoređeni su u dvadeset dvorana prizemlja i kata." (Jurić, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., 172.-173.)
[134] Isto, str. 152.

ljubav prema bijelom biku. Iz te ljubavi rodio se Minotaur[135] – čudovište s ljudskim tijelom i glavom bika (Slika 13). Kada je Minos vidio što mu je Pasifaja učinila, od proročišta je zatražio savjet kako skriti navedenu sramotu. Prema savjetu, zapovjedio je Dedalu[136] da sagradi labirint u koji će ih sakriti. Po drugoj priči Pasifaju je ostavio biku da je rastrga i tako je kaznio za nevjeru, a samo je Minotaura skrio u podzemni labirint. Dedala je pak dobro nagradio za uspješno obavljen zadatak.[137]



Slika 12. *Radamant, Minos i Aecius u podzemlju*



Slika 13. *Mitsko čudovište Minotaur*

Kako je Minos raspolagao jakim brodovljem, u potpunosti je kontrolirao Sredozemno more te ga očistio od gusara. Na Kreti je pod njegovom vlašću bilo devedeset gradova. S mnogim grčkim gradovima održavao je dobre i prijateljske veze, osobito s Atenom. Budući da mu je sin Androgej nakon pobjede na jednom natjecanju u Ateni bezrazložno ubijen, odlučio je osvetiti se Atenjanima. Najprije je došao do Korintske prevlake i grada Nise (kasnije nazvan Megara) kojim je vladao kralj Nis. Minos je dugo opsjedao grad i nije ga mogao osvojiti. To je učinio tek uz pomoć zaljubljene kraljeve kćeri, Skile, koja je ocu uzela ključeve i otvorila vrata gradskih zidina. Dok je Skila bila s Minosom, njegovi su ratnici pljačkali i pustošili po gradu. Kada je došlo vrijeme za rastanak, Skila je silno željela poći na Kretu, ali ju Minos nije htio povesti. Skila se s time nije mirila pa je plivala za Minosovim brodom sve dok on nije naredio da ju udave. Prije svojeg povratka na Kretu, Minos je želio pokoriti Atenu. Kad je uvidio da to

[135] „Nadimak Minotaur dolazi od činjenice da je vladar bio svećenik boga-bika čiji se kult štovao na cijelom otoku i u čiju su čast bile organizirane tauromahije, svečanosti koje su u isto vrijeme bile i sportske i religijske.“ (Skupina autora, Povijest 2: Egipat i antička Grčka, 2007., str. 233.)

[136] Dedal je bio, prema mitu, najveći grčki umjetnik. Nakon što je usmrtio nećaka Tala, jer je bio nadareniji od njega, uz pomoć bogova dospio je na Kretu sa sinom Ikarom. Kad je sagradio čuveni labirint, Minos mu je ponudio da zauvijek ostane na Kreti. No on je to odbio. Tada mu je Minos zabranio da ode kako ne bi odao tajnu labirinta. Dedal se dosjetio i napravio krila od ptičjeg perja za sebe i Ikara, jer je jedino tako mogao pobjeći natrag u Atenu. (V. Zamarovsky, 1973, 54-55; R. Grevs, 1990., 271.-273.)

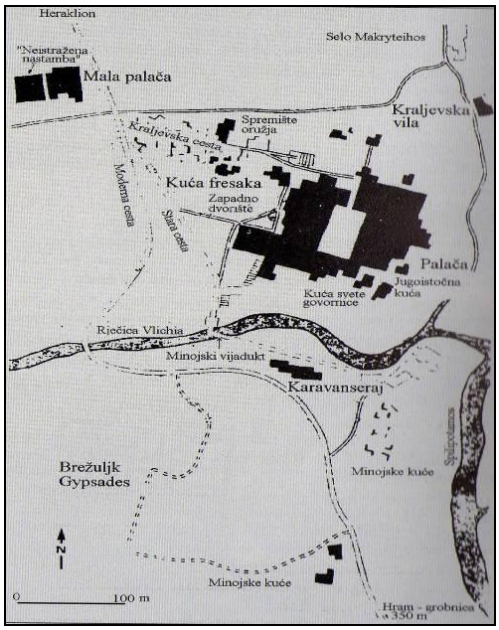
[137] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 98.-99.

vojnički ne može izvesti, molio je Zeusa da osveti Androgejevu smrt. Nakon toga cijelu je Grčku zahvatio potres. Kraljevi mnogih gradova potražili su savjet u delfskim proročištima i poduzeli što im je savjetovano. Potres je prestao svuda osim u Atici. Proročište u Delfima Atenjanima je savjetovalo da ispune zahtjeve koje će od njih Minos tražiti. Minos je tražio da mu Atenjani, u početku čini se svake godine, a poslije svake devete, šalju na Kretu sedam mladića i sedam djevojaka, koje je on ostavljao čudovištu Minotauru. Atenjani su to morali prihvatiti, i tako su činili sve do onoga dana kada ih je Tezej uz pomoć Minosove kćeri Arijadne oslobodio toga strašnog nameta. „Danak nametnut Ateni aludira na prevlast koju je otok nametnuo Grčkoj u prvim stoljećima 2. tisućljeća.“[138]

Nakon što je britanski arheolog Arthur Evans otkrio u Knososu ruševine Velike palače, koja se pripisuje legendarnom kralju Minosu, ostaje samo zapitati se**,** je li Minos bio samo mitski lik ili možda stvarni povijesni kralj Krete.[139]

5. 2. OSTALI SPOMENICI U KNOSOSU I NJEGOVOJ OKOLICI

Sjeverozapadno od palače otkopane su minojske kuće (Slika 14). Najpoznatija od njih bila je kuća fresaka iz kasnominojskog doba. Tu se nalazio i arsenal, odnosno spremište oružja, a pokraj arsenala otkrivena su odlagališta keramike iz različitih minojskih razdoblja i niz predmeta od bjelokosti.[140]



Slika 14. *Plan građevina u Knososu i okolici*

[138] Skupina autora, Povijest 2: Egipat i antička Grčka, 2007., str. 233.
[139] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 100.
[140] Isto, str. 152.

Sjeveroistočno od palače otkriveni su ostaci kraljevske vile, iz srednjominojskog doba. Također je i pronađena keramika *stila palača* iz kasnominojskog doba II. Najveća građevina poslije Velike kraljevske palače je Mala palača, podignuta u srednjominojskom razdoblju III., a nalazi se stotinjak metara nadesno od glavne ceste koja vodi prema Heraklionu. Istočni dio palače obiluje nizom značajnih prostorija s dvoranom ili možda dvorištem okruženim peristilom, a zapadni dio prostorijama s ostacima stubišta. Prostorije u sjevernom dijelu su bile zapravo svetišta s obzidanom balustradom sa stupovima i tu su se nalazile i toaletne prostorije, a u prostorima južnog dijela, koji se sastojao od niza kripti sa stupovima, otkriven je glasoviti *riton* – posuda u obliku glave bika, postolje za dvostruku sjekiru i razni drugi predmeti religijske svrhe.[141]

Daljnjim iskopavanjima iza Male palače otkrivena je građevina s veličanstvenim zidovima i hipostilnom dvoranom gdje je pronađena skupina vaza iz kasnominojskog doba II, nazvana po Evansu *neistražena nastamba*.[142]

"Južno od glavne palače, s druge strane rječice Vlychia preko koje su vodili ostaci minojskog vijadukta, dolazi se do zgrade Karavanseraja. Tu su se zaustavljali putnici i trgovci koji su pristizali s juga da bi se osvježili i oprali prije ulaska u grad." Južnije je otkrivena kraljevska grobnica – hram iz srednjominojskog razdoblja III.[143]

Krećani se dakle nisu zaustavljali na gradnji samo jedne ogromne palače. Iskoristili su ono što ih okružuje i u tome usavršili svoje vještine. Zahvaljujući njima, kretska je civilizacija obogatila sveukupnu ljudsku povijest te se predstavila kao kamen temeljac sljedećim naraštajima.

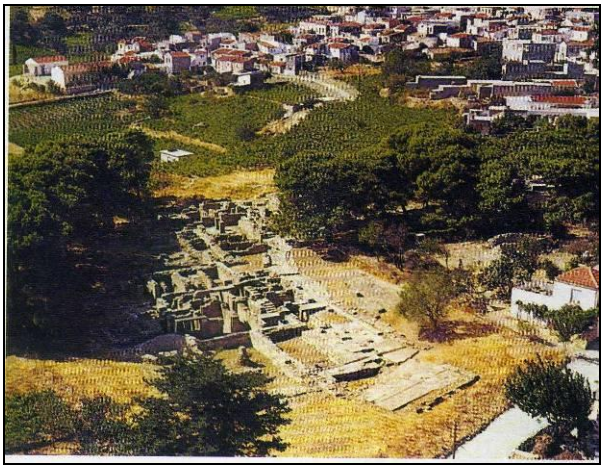
6. OSTALA GRADITELJSKA DJELATNOST NA OTOKU

Kada se govori o graditeljskim pothvatima drevnih Krećana, mora se reći da su zaista bili pravi graditelji. Svaki grad na otoku imao je svoju građevinu koja je bila simbol moći i sjaja, sjedište vladara, mjesto obavljanja kultnih radnji i ceremonijalna dvorana. U ovom poglavlju osvrnut ću se na najvažnije kretske gradove i njihove znamenitosti te predmete pronađene tijekom iskopavanja pojedinih lokaliteta.

[141] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 152.-153.
[142] Isto, str. 153.
[143] Isto, str. 154.

6. 1. TILISOS

Tilisos (Slika 15) je kretski grad udaljen od Herakliona 13,5 km u smjeru jugozapada, a poznat je po trima vilama iz kasnominojskoga doba I (kuća A, B i C). Iskopavanjima je dokazano da je Tilisos bio naseljen već u starominojskom razdoblju. Danas je to pitoreskno selo s više od 1200 stanovnika s čijeg su tla otkopani različiti arheološki predmeti, kao što su vrčevi za uskladištenje žita, fragmenti minijaturnih freski (na jednoj su prikazi lika boksača) te brončana statuica trbušastog muškarca. Također je pronađena veća količina lončarije koja je pripadala prvim građevinama starominojskog i srednjominojskoga doba, a kada su mjestom zavladali Grci, Tilisos je kovao vlastiti novac.[144]



Slika 15. *Arheološko nalazište u Tilisosu*

6. 2. GORTINA

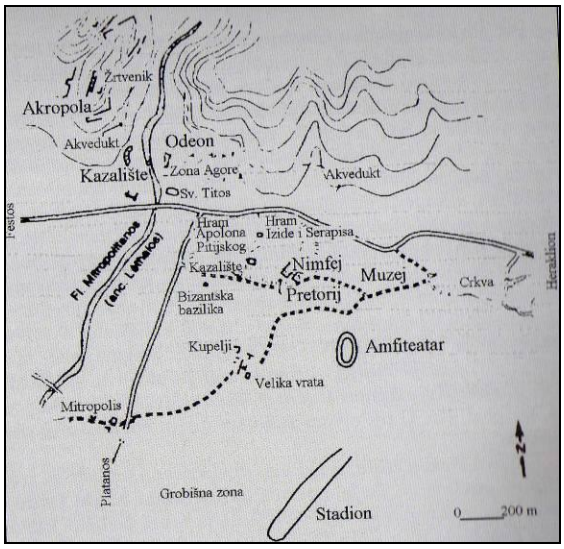
Južno od Herakliona (nekih 45 km) na glavnoj cesti koja vodi za Festos, smještena je Gortina (Slika 16). U helenskom razdoblju uživala je ugled najvećeg grada na otoku. Osim što su na akropoli grada pronađeni tragovi nastanjenosti iz kasnog neolitika i kraja brončanog doba, otkriveni su i ostaci vrlo ranog hrama iz geometrijsko-arhajskog razdoblja. Slavni grčki pjesnik Homer opisuje Gortinu kao grad okružen zidinama. Međutim, ništa od zidina nije ostalo sačuvano.[145]

Svoj je najveći procvat Gortina dosegla 500. godine prije Krista, kada su na dorskom dijalektu napisani *Zakoni Gortine* koji razmatraju različita pitanja. Vlasništvo nad zemljom i

[144] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 154.-155.
[145] Isto, str. 156.-157.

nasljedstvo, preljub, rastave braka i drugi krivični prekršaji samo su neki dijelovi pisanoga Zakona.

U helenskom dobu Gortina je s drugim gradovima otoka bila povezana u Kretsku ligu. Naime, 220. godine prije Krista pridružila se borbi Knososa protiv Litosa te je na južnoj obali koristila luke Metalu i Lebenu. Kada su je Rimljani osvojili 67. godine prije Krista, Gortina postaje glavni grad rimske provincije Krete i Cirenaike. Stoga je sasvim razumljivo što je s tog područja otkriveno puno spomenika iz rimskoga razdoblja (2. stoljeće poslije Krista). "Prva iskopavanja u Gortini izvodila je od 1880. talijanska arheološka misija s F. Halbherom na čelu i poslije, a od 1954. do 1961. g. talijanska arheološka škola."[146]



Slika 16. *Plan antičke Gortine*

6. 2. 1. SPOMENICI GORTINE

Kroz središte grada prolazila je cesta, a ispod akropole tekla je rijeka Mitropolitanos (antički Lthaios) u smjeru sjever-jug. Na akropoli bio je podignut stari hram pravokutnog oblika na prijelazu iz 8. u 7. stoljeće prije Krista, na mjestu građevine iz kasnominojskog doba III. U hramu je pronađena kultna statua, koja je izložena u Muzeju u Heraklionu. Također su otkopani i ostaci žrtvenika dužine 12,6 m pokraj čega se nalazilo zavjetno spremište s figuricama od terakote, glinene pločice u boji i brončani predmeti iz razdoblja od kasnominojskog do rimskog. Južno od žrtvenika otkopani su i ostaci akvedukta, a podno akropole, uz rijeku otkriveno je

[146] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 157.

kazalište. Nasuprot kazalištu, nalazio se rimski odeon, koji je podigao ponovno car Trajan oko 100. godine poslije Krista. U stražnjem dijelu hrana čuvali su se *Zakoni Gortine*.

U južnom dijelu grada, dakle, s lijeve strane ceste, nalaze se tragovi i ostaci rimskog hrama Izide i Serapisa na čijem arhitravu stoji natpis da je hram podigao Flavia Philira sa svoja dva sina. Tu se nalazi i glavno svetište Gortine, hram Apolona Pitijskog. Hram se sastojao od cele i prostora u sjeveroistočnom kutu, koji je služio kao trezor, a sagrađen je u arhajsko doba na mjestu nekadašnje građevine iz minojske epohe. Tijekom vremena hramu su nadodani pronaos na 6 stupova (klasično doba) i korintski stupovi u celi. Ispred hrama podignut je žrtvenik, a sjevernije Heroon u rimskoj epohi. Jugozapadno od hrama naziru se dijelovi rimskog kazališta, a južnije od hrama otkrivena je bizantska bazilika. Istočnije od Apolonova hrama nalazio se Pretorij, sjedište guvernera rimske provincije, sagrađen u vrijeme Trajana, a proširen u 4. stoljeću. U blizini tog sjedišta bio je sagrađen Nimfeion (2. stoljeće poslije Krista) koji je u bizantsko doba preuređen u fontanu. Malo dalje na jugoistoku otkriveni su ostaci amfiteatra iz 2. stoljeća, a u udaljenosti od 200 m južno od amfiteatra otkopan je stadion. Zapadno od amfiteatra otkopana su velika vrata građena rimskom opekom, a zapadnije od njih vide se tragovi termi. "U mjestu je mali mjesni muzej u kojem su uglavnom izloženi nalazi skulptura i natpisa s područja grada."[147]

6. 3. FESTOS

Festos je jedan od važnijih kretskih gradova koji je smješten na južnom dijelu otoka te od Herakliona udaljen 61 km. Nalazišta lončarije iskopana pod podovima prve palače dokazuju da je to mjesto bilo naseljeno već u neolitiku i ranominojskom dobu. I ta je palača bila razrušena oko 1700. godine prije Krista, kao i one u Knososu i Maliji. Na temeljima razrušene sagrađena je nova palača čiji su ostaci i danas sačuvani, usprkos tomu što je bila uništena oko 1400. godine. "Nakon djelomične obnove, ponovno je bila nastanjena u kasnominojskom dobu III. i geometrijskom razdoblju (8. st. pr. Krista). Iz arhajskog doba otkriveni su temelji hrama koji je pripadao Reji. Grad spominje i Homer. U klasično doba Festos je kovao i svoj novac, što govori o njegovoj važnosti prije nego ga je osvojila Gortina."[148]

[147] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 158.
[148] Isto, str. 159.

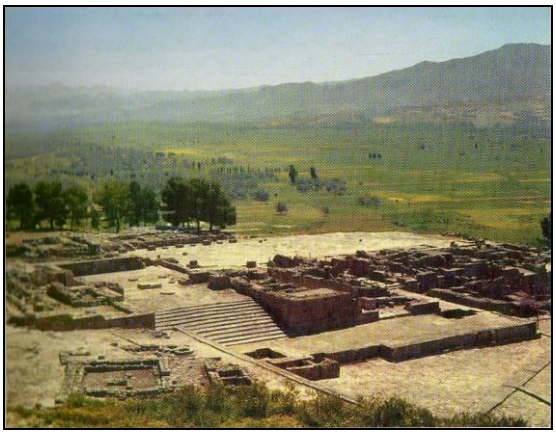
6. 3. 1. OPIS PALAČE U FESTOSU

Po svojoj prostornoj koncepciji ta je palača (Slika 17) srodna onima u Knososu i Maliji, jer su je gradili isti vladari. Oko središnjeg dvorišta veličine 46,5 x 22 m te zapadnog i jednog manjeg u sjeveroistočnom dijelu palače, nalaze se prostorije različite namjene. Na zapadu bile su smještene prostorije za javne svečanosti, na sjevernom dijelu svečane kraljevske odaje. Jugozapadni dio bio je namijenjen kultnim potrebama od kojih su se, sjevernije, nalazila spremišta. Sjeveroistočni dio služio je za pojedine radionice.

Iz zapadnog dvorišta ulazi se u kazališnu zonu, u kojoj su se priređivale ceremonijalne predstave. Podno velikog stubišta nalaze se prostorije koje su služile kao svetište prve palače, a u kojoj su pronađeni kultni predmeti. Južnije od toga, iskopane su još neke prostorije kojima se ne zna namjena. Jugozapadni dio činili su jugozapadni hodnik, spremišta, stubište, koje je vodilo u prostoriju za čekanje, te jedna rampa.[149]

Sjeveroistočni dio zapadnog dvorišta vodi do glavnog ulaza propileja. Manjim stubištem spuštamo se do središnjeg popločanog dvorišta iz kojeg se ulazi u svečanu dvoranu sa stupovima, ispod koje je pronađen arhiv raznih pečata. Prostorije u južnom dijelu palače, kripta sa stupovima i bazen za čišćenje, imale su kultnu funkciju. Iz tog manjeg dvorišta penjemo se do velike hipostilne dvorane, a drugim se stubištem spuštamo do prostorije za stanovanje na sjevernom dijelu. Tu se nalazio kraljev stan, do njega kraljičina odaja i bazen za čišćenje. Iz nekih prostorija te palače otkriven je čuveni disk koji se danas čuva u Muzeju u Heraklionu. Na istočnoj strani palače otkriveni su tragovi peći, što dovodi do zaključka da su na tom dijelu palače bile radionice u kojim se radilo s kovinama. S druge strane kazališne zone, mogu se primijetiti ruševine građevine iz helenskog doba, među kojima je otkrivena eksedra. Zapadno od kazališne zone otkopane su kuće iz doba prve palače, ali i veća količina *kamares* vaza izloženih u Muzeju.[150]

[149] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 160.
[150] Isto, str. 160.-161.



Slika 17. *Ostaci palače u Festosu*

6. 4. HAGIA TRIJADA

Minojskoj kulturi također pripada i Hagia Trijada, udaljena 3 km zapadno od Festosa. Iskopavanja na tom području otkrila su nalaze iz neolitika i ranominojskog doba. Međutim, najznačajnije je arheološko otkriće prostrana vila ili mala palača, iz kasnominojskog razdoblja. Nakon razaranja palače na mnogim mjestima na Kreti, dolazi do većeg nastanjivanja ovoga mjesta u kasnominojskom razdoblju, a nastavlja se tijekom helenskog i rimskog doba. Palača je vjerojatno služila kao ljetnikovac vladarima u Festosa. Pronađene brojne glinene i brončane figurice svjedoče o kultnom mjestu u palači. Osim toga, pronađeni su i grobovi s bogatim prilozima, čak i s uvoznim predmetima iz Egipta (pečati, sfinge). Posebno se ističu dva *tholos* groba s prilozima glinenih i kamenih vaza. Iz jednog groblja potječe poznati obojeni sarkofag, pohranjen u Muzeju.[151]

6. 4. 1. MALA PALAČA

Prostorije male palače (Slika 18) razlikuju se s obzirom na vrijeme nastanka. Naime, neki dijelovi male palače nastale su u kasnominojskom dobu I, a neki u kasnominojskom dobu III. S jugoistočne se strane nalazilo otvoreno dvorište s čije su istočne strane otkopani ostaci pravokutnog svetišta. Mozaični pod bio je ukrašen morskim motivima, a u svetištu su pronađene glinene cijevi s ručkama oblika zmije. Uz svetište je ruševina veće kuće u kojoj je pronađena brončana dvojna sjekira s ukrasima. Iz dvorišta se dolazilo do rezidencijalnih ili prijemnih prostorija smještenih na krajnjem zapadnom dijelu palače, do njih su bila spremišta s glinenim

[151] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 162.

pitosima, istočnije se nalazila prostorija koja je služila kao arhiv u kojoj su pronađeni brojni glineni pečati. U susjednoj su dvorani otkrivene divne zidne freske danas sačuvane u Muzeju u Heraklionu (*Dama u vrtu, Mačka u zasjedi fazana*). Sjevernije do te dvorane nalazio se trijem koji je u sredini imao bazen za kišnicu. Na krajnjem jugozapadu palače pronađen je glasoviti pehar od serpentina na kojem je reljefno prikazana četa vojnika s kapetanom. Iz otvorenog dvorišta dolazi se do uske prostorije koja je služila kao trezor. U dvorištu su otkriveni fragmenti čuvenog *ritona* s prikazom boksača u reljefu.[152]



Slika 18. *Ruševine palače u Hagia Trijadi*

6. 5. MALIA

U priobalnoj dolini, na sjevernom dijelu Krete smjestilo se mjesto Malia. Tu je od 1922. francuska arheološka škola započela sustavna iskopavanja kojim je otkrila minojsku palaču (Slika 19), u samom središtu grada, nekoliko stambenih zona te groblja.[153]

Prva plača u Maliji sagrađena je kad i palače u Knososu i Festosu, između 1950. i 1900. godine. Potres koji je pogodio otok oko 1700. godine nije zaobišao ni tu palaču. Danas su očuvane, dakle, ruševine druge palače koja je također bila uništena snažnim razaranjem na Kreti oko 1400. godine prije Krista.[154]

Kao i kod ostalih kretskih palača, prostorije su uobičajeno raspoređeno oko središnjeg dvorišta. Središnje ili veliko dvorište bilo je središte zabavnog života namijenjeno svečanostima, a u sredini nalazio se plitki kanal Bothros. Ostale su prostorije imale različitu namjenu, od reprezentativnih i kultnih do arhiva i spremišta. Na jugozapadnom dijelu palače nalazi se osam

[152] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 163.-164.
[153] Isto, str. 164.-165.
[154] Isto, str. 165.

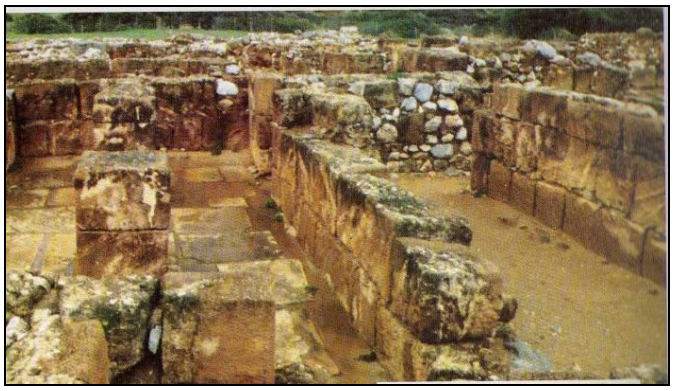
kružnih struktura, promjera 5,2 m, koje pripadaju dobu prve palače, a služile su kao cisterne za opskrbljivanje palače vodom ili kao spremište za žito. S južne strane dolazi se do glavnog, popločenog, ulaza u palaču koji kroz predvorja vodi do velikog dvorišta i popločane terase ispred koje je okrugli kameni stol. Iza terase uzdiže se monumentalno stubište.[155] „Istočni dio sastoji se samo od jednostavnih prizemnih skladišta, smještenih između dvorišta i ograde sa zidovima, ukrašenih štukom u koja su se spremale posude sa zalihama hrane“.[156]

Predmeti pronađeni u toj palači, na primjer glava sjekire s likom leoparda i jedan mač, čuvaju se u Muzeju. Idući prema sjeverozapadnom sklopu palače dolazi se do kraljevskog megarona, nedaleko kojeg se nalazi bazen, a južno od njega prostorije arhiva u kojima su pronađene glinene pločice s linearnim pismom A.[157]

Nedaleko od palače otkopane su na više zona veće kuće, koje potječu iz doba druge palače, osim zone „A“ koja datira iz razdoblja prve palače. Prema sjeveru, u smjeru mora, otkrivena su groblja iz razdoblja prve palače. Oko 500 m sjeverno od palače pronađen je jedan pogrebni prostor koji je vjerojatno pripadao pokopu kraljeva Chrysolakkos. Predmeti pronađeni u tom prostoru, zlatni privjesak i glineni idoli, čuvaju se u Muzeju. Izvan gradske zone nalaze se ruševine starokršćanske bazilike iz 6./7. stoljeća.[158]

„Pretpostavlja se da je u doba razaranja palače oko 1400. god. pr. Kr. upravo bila u tijeku ceremonija pročišćenja ili pomazanja jer su na popločenom dijelu blizu ulaza pronađene kantice s masti i prevrnuta posuda.“ Dvostruka mogućnost ulaza u dvoranu, i sa sjevera i s juga, upućuje na otvorene, prozračne, arhitektonske oblike. „Motivi minojske arhitekture koji se stalno ponavljaju jesu velika dvorišta obrubljena kolonadama, terasasti nacrt prilagođen prirodnom terenu, i, napokon, posve otvorene dvorane koje su doduše ukrašene i odijeljene stupovima, ali ipak omogućuju prodor svjetla.“[159]

[155] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 166.
[156] Regulier, C., Stara Grčka, 2005., str. 12.
[157] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 167.
[158] Isto, str. 168.
[159] Regulier, C., Stara Grčka, 2005., str. 14.



Slika 19. *Ostaci palače u Maliji*

6. 6. GURNIA

Jedan od najbolje očuvanih minojskih gradova, ponosan lučki grad s razvijenom obrtom i industrijom**,** smješten je u sjeveroistočnom dijelu Krete. Iako je utemeljen još u ranominojskom dobu, veći dio grada pripada kasnominojskom dobu. U razdoblju od 1901. do 1904. iskopavanja na tom prostoru vodila je američka arheologinja Harriet Boyd Hawes.[160]

U središtu urbanoga tkiva nalazila se palača-rezidencija mjesnog upravitelja (guvernera), a pravokutni prostor pred palačom vjerojatno je služio kao trg za okupljanje. Na zapadnoj strani palače pronađeni su ostaci svetišta u kojem su otkrivene glinene cijevi reljefno ukrašene zmijama, glinena figura božice s uzdignutim rukama te stol za žrtvene darove. Sjevernije od palače otkopane su kuće obrtnika: tesara, lončara i kovača te njihovi alati.

6. 7. PALAIKASTRO

Jedan od najstarijih minojskih gradova Krete nalazio se na istočnom dijelu otoka, udaljen samo 22 km od Sitije. Iako je mjesto bilo naseljeno još u ranominojsko doba, sačuvani dio naselja pripada kasnominojskom razdoblju. „Uočljiv je razvoj stambenih jedinica od jednostavnih do složenih i bogatih oblika kretske kuće. Otkopani hram u istočnom dijelu, iz kasnijeg doba, pripadao je Zeusu Diktejskom.“[161]

[160] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 168.-169.
[161] Isto, str. 169.

6. 8. KATO ZAKROS

Dvadesetak kilometara južno od lokaliteta Palaikastro, u istočnom dijelu Krete, nalazi se zaselak Kato Zakros. Na tom su lokalitetu iskopavanja vodili D. G. Hogarth i N. Platon te pronašli ruševine minojskog grada terasasto sagrađenog, s uskim ulicama, pojedinim vilama i palačom iz kasnominojskog razdoblja I. Prostorni raspored palače sličan je drugim palačama na otoku.[162]

Dakle, središnji dio palače čini omanje dvorište iz kojega je omogućena komunikacija u bilo koje krilo palače. Zapadno krilo palače činile su prostorije posvećene kultu. Na njihovim zidovima bile su ugravirane dvojne sjekire i tu je pronađen uvezeni materijal iz Sirije i sa Cipra. Uz malo središnje svetište nalazio se trezor u kojemu je otkrivena bogata zbirka posuda od porfira, alabastera i bazalta koji se danas nalaze u Muzeju. Do svetišta se nalazio bazen za očišćenje, spremišta i dvorana za ceremonije povezana s dvoranom za bankete čiji su zidovi ukrašeni frizovima štukature. U toj je dvorani pronađeno mnogo posuda za piće, a sjeveroistočno od tih dvorana nalazio se kraljevski megaron, iza kojega su bile kuhinjski prostorije. Istočno krilo palače, oštećeno poplavama i radovima, sadržavalo je prostore za stanovanje s kupaonicom.[163]

Palača je vodu dobivala iz bunara (fontane) koji se nalazio u otvorenom dvorištu blizu cisterne. U velikom kvadratnom prostoru otkrivena je kružna cisterna koja se punila vodom s izvora.[164]

6. 9. PRAISOS

Smatra se da je ovaj grad bio glavni grad Eteokrećana, za koje se vjeruje da su bili nasljednici starih Minojaca. Grad se nalazi u istočnom dijelu Krete, 15 km južno od grada Sitije. Ostaci grada, koje je otkopavala britanska škola iz Atene, potječu iz kasnominojskog doba III. do helenskog. Iz kasnominojskog i geometrijskog doba potječu *tholos* grobnice. Zanimljive su i kuće izdubljene u stijeni. „Na tom su lokalitetu otkriveni arhajska terakota, brončani oklopi i natpisi na eteokretskom jeziku (od 6. do 3. st. prije Krista) i grčkom pismu.“[165]

[162] Juric, A., Grčka: od mitova do antičkih spomenika, 2001., str. 169.-170.
[163] Isto, str. 170.
[164] Isto, str. 171.
[165] Isto, str. 171.-172.

7. ZAKLJUČAK

Jedna od prvih civilizacija na europskom tlu rodila se na grčkom otoku Kreti u razdoblju od 3000. do 1400. godine prije Krista. Posebnost te civilizacije ogleda se u mitskoj i povijesnoj ličnosti, kralju Minosu, po kojemu je kultura drevnih Krećana dobila naziv - *minojska* kultura. Stari kretski gradovi postali su privlačni brojim istraživačima, među kojima je prvo mjesto zauzeo Englez Arthur Evans istaknuvši se po prvoj periodizaciji kretske kulture, upisavši tako svoje ime u povijest europske civilizacije.

Na pitanje što su gradili drevni Krećani, dobije se širok odgovor. Prvenstveno to su bili stambeni objekti građeni od kamena i ćerpiča pri čemu se u načinu gradnje razlikuju plemićke i siromašne stambene zgade. Osim prijeko potrebnih prostorija za stanovanje, drevni su Krećani svoju materijalnu kulturu gradili na onim predmetima koji su bili neophodni za život, bez obzira koji je građevni materijal u pitanju.

Najveće dostignuće kretske arhitekture predstavlja palača u Knososu poznata pod nazivom *labirint*. Ogromni kompleks od 1300 prostorija ističe se svojim specifičnim načinom gradnje kojim odaje pomno razrađena područja za stanovanje i primanje. Posebice se to odnosi na gradnju stupova koji se sužavaju od kapitela do baze, što prilično začuđuje, s obzirom da takav oblik stupova više ukazuje na nestabilnost nego stabilnost gradnje. Zidovi palače oslikani su freskama koje odišu životnom radošću, čemu se Krećani davali posebnu pozornost.

Na pitanje kako su Krećani gradili, slijedi kratak odgovor. Ne postoji dovoljno izvora koji potanko opisuju kako su izgledale i kako su se izvodile njihove gradnje. Može se samo pretpostaviti da im gradnja predmeta i stambenih zgrada u bilo kojem obliku nije bila strana.

Preostaje još jedino odgovoriti na pitanje zašto se gradilo. Gradilo se zbog toga što je trebalo negdje živjeti, gradilo se zbog toga što je trebalo negdje ceremonije održavati, gradilo se radi njegovanja kulta, gradilo se iz estetskih razloga, gradilo se iz odavanja počasti pokojniku, gradilo se iz vlastitih pobuda, potrebe da se pokaže nadmoć i napredovanje ka boljem razvitku. Da su Krećani zaista u tome uspjeli, to najbolje dokazuje sama arhitektura kretske civilizacije koja prožima sve aspekte ljudskoga djelovanja.

8. POPIS PRILOGA

- Slika 1. *Otok Kreta*, http://bs.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Map_Minoan_Crete-en.svg, 13. 6., 23:15
- Slika 2. *Labrys, sjekira s dvije oštrice*, http://povijestokultnog.blogspot.com/2011/07/minojska-religija.html, 13. 6., 23:08
- Slika 3. *Božica sa zmijama*, http://povijestokultnog.blogspot.com/2011/07/minojska-bozanstva-zmijska-bozica.html, 13. 6., 23:08
- Slika 4. *Prikaz scene – taurokathapsia*, http://www.bozostarcevic.com/cms/arhiva/105-akrobatika-u-hrvanju, 13. 6., 23:10
- Slika 5. *Kamares vaza*, http://sokrates.blog.cz/0704/mykenska-civilizace, 13. 6., 23:08
- Slika 6. *Primjer nakita*, http://sokrates.blog.cz/0704/mykenska-civilizace, 13. 6., 23:08
- Slika 7. *Rekonstrukcija Velike kraljevske palače,* http://andacretiu.blogspot.com/2009/11/course-3-expository-essay.html, 14.6., 9:40
- Slika 8. *Glinene posude, pitosi*, Juric, Ante, Grčka od mitova do antičkih spomenika, Rijeka, 2001., str. 150.
- Slika 9. *Soba s prijestoljem,* http://www.agiapelagia-crete.com/Culture-Knossos-Crete-agia-pelagia.html, 14. 6., 10:00
- Slika 10. *Prizori dupina, freska*, http://www.art.com/products/p13039064-sa-i2278571/james-green-dolphin-fresco-knossos-crete-greece.htm, 14. 6., 9:50
- Slika 11. *Nacrti palače u Knososu*, Juric, Ante, Grčka od mitova do antičkih spomenika, Rijeka, 2001., str. 148.
- Slika 12. *Radamant, Minos i Aecius u podzemlju*, http://www.mlahanas.de/Greeks/Mythology/Minos.html, 14. 6., 10:48
- Slika 13. *Mitsko čudovište Minotaur*, http://www.realmagick.com/minotaur, 14. 6., 11:09
- Slika 14. *Plan građevina u Knososu i okolici*, Juric, Ante, Grčka od mitova do antičkih spomenika, Rijeka, 2001., str. 153.
- Slika 15. *Arheološko nalazište u Tilisosu*, Juric, Ante, Grčka od mitova do antičkih spomenika, Rijeka, 2001., str. 155.
- Slika 16. *Plan antičke Gortine*, Juric, Ante, Grčka od mitova do antičkih spomenika, Rijeka, 2001., str. 157.
- Slika 17. *Ostaci palače u Festosu*, Juric, Ante, Grčka od mitova do antičkih spomenika, Rijeka, 2001., str. 160.

- Slika 18. *Ruševine palače u Hagia Trijadi*, Juric, Ante, Grčka od mitova do antičkih spomenika, Rijeka, 2001., str. 162.
- Slika 19. *Ostaci palače u Maliji*, Juric, Ante, Grčka od mitova do antičkih spomenika, Rijeka, 2001., str. 165.

9. LITERATURA

- Bahn, Paul G., Tragovima velikih civilizacija: arheologija, ULIKS, Rijeka, 2006.
- Juric, Ante, Grčka od mitova do antičkih spomenika, Andromeda, Rijeka, 2001.
- Lisičar, Petar, Grci i Rimljani, Školska knjiga, Zagreb, 1971.
- Regulier, Catherine, Grčka, Extrade, Rijeka, 2005.
- Skupina autora, Opća povijest umjetnosti, ur. Ivanka Borovac, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000.
- Skupina autora, Povijest 2: Egipat i antička Grčka, ur. Ivo Goldstein, Europapress holding, Zagreb, 2007.
- Stafford, Emma J., Stara Grčka, 24 sata, Zagreb, 2008.
- Struve, V. V, Kalistov, D. P., Stara Grčka, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1969.
- Zamarovský, Vojtech, Grčko čudo, Školska knjiga, Zagreb, 1974.